

פרק יח. דרכי נעם ושלום**פט. "גדול השלום"**

כותב הספרי: "אמר ר' יהושע: גדול השלום ששמו של הקב"ה קרוי שלום".¹ מדרש רבה כותב: "לא ברא הקב"ה את העולם אלא על מנת שיהא שלום בין הבריות".² שנינו: "אמר רבי שמעון בן חלפתא: לא מצא הקב"ה כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום, שנאמר 'ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום'".³

מדרש תנחומא כותב: "וכן את מוצא שאין ישראל נגאלין עד שיהיו כולן אגודה אחת...".⁴ כותב הראשית חכמה: "ובזמן שאהבה ואחה שרויין בישראל, הקב"ה מנחם ציון ובונה ירושלים, ואז יהיה שלום ושלוח בארמנותיך".⁵

באופן מיוחד מצווים הפרנסים למנוע מריבות ולהרבות שלום⁶

מלך הרמב"ם כותב: "נצטוינו למנות עליו מלך מישראל שיאחד את דברתנו...".⁷
בית הדין הגדול כותב אם הבנים שמחה: "חוב הסנהדרין בתור מנהיגי העם, הוא לאחד את כל העם הישראלי להיות באחדות ובאגודה אחת...".⁸

פרנס כותב הפלא יועץ: "כמו שהרועה בזרועו יקבץ טלאים שלא יהיו מפוזרים אנה ואנה כדי שלא יאבדו, כן הרועה את ישראל צריך לטרוח הרבה לראות שיהא אחדות ביניהם ושלא יתעוררו קטטות ומריבות ביניהם, שהרי אמרו: אפילו אם עובדים עבודה זרה כיון שהם באחדות אין מדת הדין שולטת בהם".⁹

דיין פוסק הרא"ש: "דכיון שבא הדין לפני הדיין והוא אינו יכול לברר הדבר, אינו רשאי למשוך ידו מן הדין ויריבו הבעלי דינין זה עם זה. וכתב: 'אמת ומשפט שלום וגו', כי על ידי המשפט יש שלום בעולם, ולכך נתנו כח לדיין לשפוט ולעשות מה שירצה אף בלא טעם וראיה, כדי לתת שלום בעולם".¹⁰ כותב ספר החינוך: "... וישתדלו תמיד בתועלת חבריהם הסמוכים עליהם ללמדם דרך האמת ולתת שלום בכל כחם ביניהם".¹¹

דיינים מצווים להשתדל ולעשות פשרה בדין.¹²

¹ ספרי על ברכת כהנים. וראה נתיבות עולם נתיב השלום א, שחותמו של הקב"ה אמת אבל שמו שלום.
² במד"ר יב א. שלום במדינה הוא אחד משלושה הדברים שהעולם עומד עליהם, ראה פירוש המשניות לרמב"ם אבות א יח.
³ משנה עוקצים ג יב. וראה אגרת התשובה לרבינו יונה יד: "על כן נקראת כנסת ישראל שלומית".
⁴ תנחומא ניצבים א. וראה בר"ר צח ב.
⁵ ראשית חכמה שער הענוה ד סד.
⁶ ראה סעיף כז הערה 17. על חובת יחידים למנוע מריבה ולהשכין שלום ראה סעיפים קצ קצא.
⁷ ספר המצוות עשה קעג. וראה סעיף ז.
⁸ אם הבנים שמחה עמי' שו.
⁹ פלא יועץ ערך רועה.
¹⁰ שו"ת הרא"ש קז ו.
¹¹ ספר החינוך תצא.
¹² ראה סעיף קלב.

מורה הוראה פוסק היביע אומר: "... ובודאי שאף במקום שראוי להחמיר מן הדין, 'את צנועים חכמה' לעשות הכל בתבונה רבה שלא לגרום לריב ומדנים קנאה שנאה ותחרות ומחלוקות בישראל ח"ו".¹³

פרנס המרבה שלום מקיים מצוה מן התורה. פסוק מפורש: "... אם את הדבר הזה תעשה... וגם כל העם הזה על מקומו יבוא בשלום",¹⁴ וממנו לומד הבה"ג שיש מצוה "ואהבת שלום אמת וצדק".¹⁵

פרנס הגורם למריבות ולמחלוקות עובר על לפני עור,¹⁶ ולעיתים עובר גם על לא תתגודדו.¹⁷

פרנס המונע מחלוקות מציל את הציבור מלעבור עבירות רבות.¹⁸

פרנס המשררה אוריה של שלום הולך בדרך הבורא. כותב הראי"ה קוק: "דעת ה' האמיתית היא ההליכה בפועל בדרכי ה'... הסוג העליון הכולל את היושר ותיקון ההנהגה הוא השלום. השלום בין אדם לחבירו בין משפחה למשפחה בין עם לעם שלכונן אותו באמת ובבטחה צריכין אנו לכל ההכנות הגדולות של הלימודים החכמים של דרכי ה' ועבודת ה'".¹⁹

זו מדת התורה. "דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום".²⁰

שלום חיוני להגשמת יעודי התורה

טובת היחיד וטובת הכלל

חיזוק הדת כותב ליקוטי מוהר"ן: "... כשיש שלום אפילו עובדים כוכבים ומזלות מוחלין להם, כי על ידי השלום בודאי יתבטל העי"ז והאפיקורסות שיש לכל אחד מהם על ידי שידברו זה עם זה, וישיבו זה את זה מדעותיו הרעות והכפירות, ובודאי יבואו לאמונה שלימה וישרה, על ידי השלום".²¹

תיקון העולם כותב הערוך לנר: "האדם יש לו הרבה הצטרכות אשר נלאה ונחלש לקבצם ולהביאם אליו, ורק כשיש שלום בין אדם לחברו ואיש את רעהו יעזרו ימצא כל אחד די מחסורו אשר יחסר לו".²²

טובת המדינה כותב הרב יוסף חיון, רבו של דון יצחק אברבנאל: "כי כשהם בשלום ובהסכמה אחת יראים בני מלכויות אחרים להלחם עמהם, וכאשר חלק לבם – ישוטטו להלחם

¹³ שו"ת יביע אומר א יו"ד יא. וראה שו"ת יביע אומר ב יו"ד יד (ט). וראה שו"ת חתם סופר ו ד; שערי תשובה שו"ת או"ח תקמד ס"ק א; שו"ת משיב דבר א ל. על מניעת קנאה במעשה בראשית ראה רש"י בראשית א כו; רש"י בראשית ב ז. וראה משך חכמה בראשית ט ג.

¹⁴ שמות יח כא – כג.

¹⁵ בה"ג, סדר מנין המצוות, המצוה ה"ז לפי פירוש המהדיר, הרב טרויב.

¹⁶ ראה סעיף קעב.

¹⁷ ראה סעיף קלג.

¹⁸ ראה סעיף קצ.

¹⁹ עין איה ברכות ב פרק תשיעי רעא.

²⁰ משלי ג יז. וראה בבלי גיטין נט ב.

²¹ ליקוטי מוהר"ן סב, דף עז א.

²² ערוך לנר סוף מסכת יבמות. וראה ספר החינוך תצו.

כנגדם".²³ פסוק מפורש בתורה: "זכור את אשר עשה לך עמלק בדרך בצאתכם ממצרים",²⁴ ומבאר המלאכת מחשבת את הסיפא של הפסוק: "לשון רבים, לומר שאז היו נפרדים. חלק לבם ועתה יאשמו – יויבא עמלקי".²⁵ הרב פרנקל מצטט את דברי הראי"ה קוק באחד משיעוריו: "לו היו שבט אפרים ביחד עם יהודה לא נחרבה ארץ ישראל".²⁶

מריבות ומחלוקות פוגעות קשה בכלכלה וביכולת הפעולה של השלטון.²⁷

טובת האנושות כותב הנצי"ב: "אחד מפרטי תכלית יצירת האדם שתהא האחוה שוררת בין אישיה".²⁸

קידוש השם המדרש אומר: "אימתי כביכול כסאו מבוסס למעלה בזמן שישראל עושין אגודה אחת...".²⁹ כותב השפת אמת: "וכפי התאחדות בני ישראל מתרבה ומתגדל כבוד שמו כמ"ש 'תנו עוז לאלקים'".³⁰ כותב הרב שמואלביץ: " 'דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום'... הנעם והשלום מוכיחים כי זו דרך ה' ".³¹

כדי להרבות שלום על הפרנסים לנקוט בצעדים הבאים

- מלוי התפקידים השלטוניים במסירות וביעילות³²
- התנהגות אישית למופת³³
- שמירה על היציבות במדינה³⁴
- הנהגת העם בנחת ובדרכי נעם ושלום³⁵
- שמירה על זכויות אזרח וחפשים³⁶
- התנהלות חכמה כותב הרלב"ג: "ראוי למנהיג העם והצבא שתהיינה פעולותיו מסודרות באופן שלא תפול קטטה בין המונהגים ממנו".³⁷
- מניעת מריבות והשכנת שלום³⁸

²³ פירושי הראשונים למסכת אבות, פירוש מילי דאבות אבות ג ב. וראה איכ"ר ב ד: "ולמה חרוב כבול מפני המחלוקת".

²⁴ דברים כה יז.

²⁵ מלאכת מחשבת סוף פרשת שופטים, דף קנה א. נראה להוסיף כי משנתסלק משכין השלום בא עמלק.

²⁶ שמועות ראי"ה פרשת וישב תר"ץ. וראה העמק דבר ויקרא יט ג, שכל מדינה ועם עומדים על פרנסה ועל שלום. וראה מלחמות היהודים ספר חמישי פרק ו (1).

²⁷ ראה מכבים א ג כט: "וירא כי אפס הכסף מן האצרות ומסי הארץ מעטים מפני המחלוקת...".

²⁸ דרשות הנצי"ב עמ' קסב. וראה הסכמת הנצי"ב לאהבת חסד; העמק דבר בראשית ד ב.

²⁹ תנחומא בהעלותך יא, אמור יז.

³⁰ שפת אמת לפורים תרל"ד ד"ה מה שתקנו.

³¹ שיחות מוסר תשל"א מאמר לג.

³² ראה סעיף יד.

³³ ראה סעיפים מט נ.

³⁴ ראה סעיף ס.

³⁵ ראה סעיפים פג - צו.

³⁶ ראה סעיף צח.

³⁷ רלב"ג על התורה סוף בהעלותך התועלת החמישית.

³⁸ ראה סעיפים קצ קצא.

גם כאשר הפרנסים פועלים לחיזוק הדת עליהם להזהר שלא לעורר מריבה ומחלוקת. כותב ריה"ל: "וכאשר המרו בני ישראל עד שהתחילו להקל במצוות השכליות ובדרכי ההתנהגות אשר אין כל חברה יכולה להתקיים בלעדיהן... ועם זה החזיקו עוד בעבודת הקרבנות... הודיעם האלוך כי הוא היה מסתפק בפחות מזה באמרו להם מי יתן ושמרתם את המצוות אשר החברה הפחותה והשפלה ביותר מקבלת עליה... כי התורה האלקית לא תשלם כי אם לאחר שלמות החוקה החברתית והשכלית".³⁹ כותב המהר"ל: "האמת והשלום אהבו". פירוש, לאהוב האמת הוא דבר ראוי אך שיהי' השלום עם האמת ולא ידחה האמת את השלום".⁴⁰

זו דרך הבורא. אומר האבות דרבי נתן: "אף הקב"ה עשה שלום במרום. ואיזה שלום עשה הקב"ה במרום? שלא קרא עשרה גבריאל עשרה מיכאל עשרה אוריאל עשרה רפאל כדרך שבני אדם קורין... שאלמלא עשה כדרך שבני אדם עושין כיון שקרא לאחד מהם באין לפניו ומתקנאין זה בזה..."⁴¹ מדרש תנחומא אומר: "אנו מוצאין כשאמר הקב"ה למשה לעשות את המשכן אמר לו על כל דבר ודבר 'ועשית', ועל הארון אמר 'ועשוי'. למה, אלא שצוה הקב"ה לעשותו לכל ישראל שלא יהא לאחד מהם פתחון פה על חברו לומר שאני נתתי הרבה בארון לפיכך אני לומד הרבה... ואתה לא נתת בארון כלום אלא מעט לפיכך אין לך חלק בתורה".⁴²

זו מדת התורה. כותב הרמב"ם: "... כי אותו המקום אשר קדש אברהם אבינו בחזון, היה ידוע אצל משה רבנו ואצל רבים... אבל מדוע לא הזכירו בפירוש בתורה ולא ייחדו אלא נרמז עליו... כדי שלא יבקש כל שבט ושבט שיהא זה בנחלתו"⁴³ ויכבוש אותו ויהיה שם מן המחלוקת והקטטה כמו שאירע בדרישת הכהונה, ולפיכך בא הצווי שלא יבנה בית הבחירה כי אם אחר הקמת מלך, כדי שתהא ההחלטה ביד אחד ויסתלקו הקטטות".⁴⁴

הספרי אומר: "משה היה אוהב שלום".⁴⁵ שנינו: "... אהרן אוהב שלום ורודף שלום..."⁴⁶ כותב הרב גאליפאפה: "עשרה תנאים התנה יהושע ובית דינו... וטעם תקנות אלו... הוא לדעתי להסיר הקטטה והתחרות מאיש את רעהו..."⁴⁷ כותב אם הבנים שמחה: "איתא: אמר שמואל בר רב יצחק לבש שמואל חלוקן של כל ישראל... הכונה, שלבש את כל ישראל בחלוק אחד, היינו שאיחדן באחדות אחת... ועל ידי זה פעל הצלתן של ישראל מיד הפלישתים".⁴⁸ המדרש אומר: "מלך מרדכי על היהודים... שהיה איש טוב ואיש שלום ומבקש שלום".⁴⁹

³⁹ כוזרי ב מח. וראה סעיף סו הערה 45.

⁴⁰ חידושי אגדות יבמות יד ב.

⁴¹ אבות דרבי נתן נוסחא א פרק יב ד"ה רודף שלום. וראה משנה סנהדרין ד ה: "... לפיכך נברא אדם יחידי... ומפני שלום הבריות שלא יאמר אדם לחבירו אבא גדול מאביך..."

⁴² תנחומא ויקהל ח.

⁴³ ראה בר"ר צט א.

⁴⁴ מו"נ ג מה. וראה מלבי"ם דברים יב ה שמקום בית המקדש נקבע על ידי נביא. וראה משך חכמה ויקרא טז ל: "... שאחרי מות הראשונים דוד ושלמה פסקה אורים ותומים מפני שהשבטים נתחלקו לשני מלכים..."

וראה העמק דבר דברים יז יד; סעיף קיא.

⁴⁵ ספרי על דברים כ י.

⁴⁶ משנה אבות א יב.

⁴⁷ ידי אליהו תיקון קיט ותיקון קכח. וראה סעיף רמד הערה 29.

⁴⁸ אם הבנים שמחה עמ' שכז.

⁴⁹ אסתר"ר י יב.

השכינה שורה כאשר שורר שלום בין הפרנסים בינם לבין עצמם וכן בקרב העם. כותב רש"י: "בהתאסף ראשי עם" - בהתאספם יחד באגודה אחת ושלום ביניהם הוא מלכם ולא כשיש מחלוקת ביניהם".⁵⁰ כותב האור זרוע: "וגנאי היא המחלוקת שהוא מחריב את הגופים והממונות ומסלק את השכינה ואם אין שכינתו עליהם אין עליהם שומר".⁵¹ כותב השיחות מוסר: "... ומתי כלל ישראל במעלה חזקה ואיתנה שאין שום כח בעולם היכול לשברם? רק כשהם אגודים ביחד, והיא השעה הראוי שתשרה שכינה ביניהם".⁵²

ביחד עם פעלם למען אחדות ושלום על הפרנסים לפעול לקידום כלל יעודי התורה. כותב רבי עזריאל הילדסהיימר: "רק באופן זה יש לקיים השלום אם אנחנו מוכנים בכל עת ובכל עונה להלחם ולמסור נפשינו בעד קיום התורה והמצוה, אבל לא להעלים עינינו מחובותינו שנוכל לשבת על ידי זה בהשקט ובבטחה".⁵³ כותב הרב הענקין: "... ואין זה אומר לשתוק להתועבות הנעשות, אדרבא צריך לתבוע ולצעוק תמיד אלא לעשות מלחמה בשלום".⁵⁴

בכל מקרה של ספק יש לפרש דברי תורה, תקנות וגזירות באופן המרבה שלום. "דיני התורה ותקנות חכמים לא נאמרו בדברים שהם נגד הנעם והשלום".⁵⁵ כותב ר' יוסף קארו: "... דלא מסתבר שיתקנו חכמים שיהיו כל ימיהם במריבה ומחלוקת".⁵⁶ הוא הדין לגבי פירוש דברי הפוסקים.⁵⁷

הוא הדין לגבי פירוש תקנות הקהילות. פוסק הרב שמואל בנו של הנודע ביהודה: "כיון שעיקר התקנה היא משום איבה להסיר מעליהם תלוונות המון עם, א"כ אם ימכרו בקהלתכם ממה שיש לסוחרים מקודם התקנה ג"כ, יתרבה הקנאה והשנאה מהמון עם לפי שעה כל זמן שמוכרים מאותו המין ולפי? אומד הדעת נותן שהתקנה היא גם על מה שיש להם מקודם ובוה לכו"ע הולכים אחר הכוונה ולומר שהתקנה היה גם להפסיד מהקרן, כדי להשקיט השנאה מהר".⁵⁸

כדי להבטיח את אחדות העם יש למנות פרנסים הרודפים שלום והבורחים ממחלוקת. פוסק הריב"ש: "וצריכין הבוררים אותם לדקדק... שיהיו אנשים חכמים ונבונים... אוהבי צדק ורודפי שלום ושיתפייסו מהם רוב הקהל".⁵⁹ פוסק הרב אישטרושה: "חלילה וחס למי שהוא אוהב מחלוקת לשומו פרנס על הציבור בשום מינוי שבעולם שבזה נמצאו המעמידים אותו מחזיקים ידי עבורי עבירה".⁶⁰ המהר"ם שיק כותב: "... דלמנות פרנס על הציבור... צריך להיות... אדם ישר ולא בעל מחלוקת ולא בעל שאר מדות רעות וכיו"ב".⁶¹

⁵⁰ רש"י דברים לג ה. וראה רש"י שמות יט ב בשם המכילתא על הפסוק: "ויחן שם ישראל נגד ההר".

⁵¹ אור זרוע קטו.

⁵² שיחות מוסר תשל"א יב.

⁵³ שו"ת רבי עזריאל אבהע"ז חו"מ, על התורה פרשת פנחס.

⁵⁴ כתבי הגרי"א הענקין ח"א דף ריא ב (= לב איברא עמ' 124). וראה העמק דבר במדבר כה יב.

⁵⁵ א"ת ערך דרכי נעם.

⁵⁶ ב"י טור חו"מ קלט. וראה סעיף עד הערה 25.

⁵⁷ ראה, לדוגמא, חזו"א חו"מ ב"ק כג לח.

⁵⁸ שו"ת שיבת ציון נ. דיון בענין חקיקה רטרואקטיבית ראה סעיף שה.

⁵⁹ שו"ת הריב"ש סימן רכח.

⁶⁰ שו"ת מגן גבורים סימן י.

⁶¹ שו"ת מהר"ם שיק או"ח שיג. וראה בבלי סנהדרין קא ב: "ירבעם – שעשה מריבה בעם". וראה רש"י שם.

במשך הדורות התרבו המחלוקות והמריבות. אומרת הגמרא: "... מקדש שני, שהיו עוסקין בתורה ובמצות וגמילות חסדים מפני מה חרב! מפני שהיתה בו שנאת חנם..."⁶²

על גירוש ספרד כותב רבי אברהם סבע: "וכן נמשך להם הגירוש מצד חילול שבת ומחלוקת וקטטה בבתי כנסיות בשבתות וימים טובים"⁶³. מעיד המהרשד"ם: "דעו נא וראו כי גדלו עוננו וחטאת' האריכו גלותנו ואנחנו נבזים ושפלין בין האומות והסבה הגדולה שנאת חנם שיש בינינו"⁶⁴.

על תקופת האחרונים כותב הכלי יקר: "פירוד לבבות המצוי בישראל יתר מכלל האומות"⁶⁵. כותב החתם סופר: "נראה בחוש... כי יותר שכיח קפיידא ופירוד בין ישראל הרבה יותר מבאומות העולם, ובתלמידי חכמים צדיקים יותר מבשאר עמא דארעא"⁶⁶. הנצי"ב כותב על הצעה להקים קהילות נפרדות: "הלא אפילו עם אומות העולם... רצון ה' שנהיה נפרדים מהם ולהיות בדד כדכתיב ה' בדד ינחנו... וכל זה לא הועיל לנו להפרד מן העו"ג... ומזה יש ללמוד דכל מה שהיינו מתקרבים עם העו"ג יותר היו מרחקים אותנו ומבקשים לאבדנו, ואחר כל זה היה קשה עלינו להתרחק מהעו"ג משום שהוא נגד טבע בני אדם להתחבר עם רעים, בין טובים בין רעים, ואיך אמרנו לבנינו להיות נפרדים איש מאת רעהו בכל הליכות עולם לנו?"⁶⁷

כותב החפץ חיים: "דבעוונותינו הרבים נתרבה העוון הזה בכל עבר ופנה, בין בעיירות גדולות ובין בעיירות קטנות... צריכים אנו מאד מאד לראות לתקן את העוון המר הזה, שהוא הגורם העיקרי לאריכת גלותינו"⁶⁸. כותב הרב יברוב על החזון איש: "אמרנו משמו שהשואה האיומה רח"ל שהתרגשה על עם ישראל במלחמת העולם השנייה... נגזרה בשל הדברים הנוראים שהיו נהוגים באירופה בענין בין אדם לחברו"⁶⁹.

על הצורך החיוני לטפח את השלום בימינו כותב הראי"ה קוק: "הישוב שלנו בארץ הקודש הולך ומתרחב ב"ה, ואנו חייבים לראות שכל אחד יחזק את חברו בכל עניני החיים, לעמוד יחד נגד האויבים הרבים מבני הנכר המתנכלים לנו, ואסור לנו לפי מעמדנו כעת לעורר מדנים

⁶² בבלי יומא ט ב. וראה העמק דבר, פתיחה לספר בראשית.

⁶³ צרור המור סוף פרשת בהר. וראה אשכול הכופר עמ' צו: "... וזה דבר מפורסם מטבע היהודים שבעוונותינו יש בנו קנאה ושנאה ובפרט קנאת איש מרעהו..."

⁶⁴ שו"ת מהרשד"ם יו"ד ק.

⁶⁵ כלי יקר ויקרא כו לו. וראה הקדמת המהר"ל לתפארת ישראל; שו"ת שואל ומשיב מה"ק קמא ג קמז. וראה סעיף רכט הערה 38.

⁶⁶ תורת משה תצוה ד"ה דורש. וראה רנה של תורה, מטיב שיר שיר השירים א ה: "... וגם עד היום שנאת חנם מרקדת הרבה בינינו, ואלמלא מוראה של מלכות איש את רעהו כו', מה שאין כן בעכו"ם..."

⁶⁷ שו"ת משיב דבר א מד. וראה אורות, אורות התחיה כ; מאמרי הראיה א פרק בהלכות צבור עמ' 58. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד א קמט: "א"כ עם רשעי ישראל שאין עובדין ע"ז אין שום איסור לעשות שותפות עמהם וכדחזינן מעשים בכל יום שמשותפין עמהם במסחר, וא"כ בצרכי העיר כ"ש שאין לאסור". וראה מפני הרב עמ' נו: "שמעתי בשם רבנו שהתבטא פעם לומר שהוא מסופק אילו היה הגאון הצדיק ר' ישראל סלנטר ז"ל בהונגריה בתחילת תנועת הריפורמה, אם היה נוהג כמו שנהג הגאון הצדיק החתם סופר ז"ל לרודפם ולהחרימם, ואולי היה מטכס איזו שהיא עצה איך לקרבם..."

⁶⁸ בית ישראל, קונטרס אהבת ישראל עמ' נה - נו.

⁶⁹ מעשה איש ד עמ' קעח.

ומלחמות אחים אפילו בשביל מטרה היותר קדושה".⁷⁰ כותב אם הבנים שמחה: "נוכחנו לדעת, שהדרך שהלכנו עד כה באריכות הגלות שהיתה מלאה במחלוקת ופירוד לבבות ובמפלגות שונות ובשנאת חנם - לא נחם אותנו אל מקום חפצינו, אלא אדרבא נחם אותנו אל הכליה ר"ל".⁷¹

אומר המדרש: "ר' יוסי הגלילי אומר אף שמו של משיח נקרא שלום, שנאמר 'אבי עד שר שלום'".⁷² כותב רש"י: "על כסא מלכות דוד יהיה שלום".⁷³ כותב הרד"ק: "כי בימות המשיח יהיה שלום בארץ ולא ירעו איש את חברו".⁷⁴ כותב הקרן אורה: "ועל זאת הנקודה תסוב כל צרופי הגליות אשר נצרפנו כדי לעשותינו לעם אחד בארץ בשובינו אליה במהרה, ואז תהיה מעלת האחדות יותר גדולה בנו".⁷⁵ כותב השם משמואל: "אך לעתיד דכתיב 'אפרים לא יקנא את יהודה ויהודה לא יצור את אפרים' מפני שאז יהיו באמת כל ישראל כאיש אחד ממש".⁷⁶

*

מומחים למדעי החברה ולמדעי המדינה מדגישים את חשיבות השלום בחיי הפרט והכלל, ואת אחריות השלטון לאחדות העם⁷⁷ ולמניעת מריבות ומחלוקות בקרב הציבור.⁷⁸ אחת הדרכים לכך היא קביעת הסדרים חוקתיים ראויים. במיוחד אמור הדבר בכל הנוגע למנוי מנהיגים,⁷⁹ להחלפתם,⁸⁰ ולקביעת נהלי קבלת החלטות.⁸¹

במדינות אחדות קובעת החוקה, שאחד מתפקידי המדינה החשובים הוא לשמור על אחדות בין האזרחים בכלל ובין אזרחי איזורים שונים בפרט.⁸² בשוויצריה קובעת החוקה שעל השלטון המרכזי לישוב סכסוכים בין הקנטונים.⁸³ חוקת דרום אפריקה קובעת שכאשר קיימת סתירה בין חקיקה של המחוקק הראשי ובין חקיקה מקומית, על בית המשפט להעדיף פרשנות שיש בה כדי להרבות שלום.⁸⁴

⁷⁰ אגרות הראיה ב אגרת תקלא.

⁷¹ אם הבנים שמחה עמ' שיא.

⁷² מסכת דרך ארץ פרק שלום יא.

⁷³ רש"י ישעיהו ט ו.

⁷⁴ רד"ק ישעיהו יא ו.

⁷⁵ קרן אורה תענית כג ב.

⁷⁶ שם משמואל חנוכה תרע"ג ר"ח טבת.

⁷⁷ ראה הפדרליסט פרק ב מס' 2: "עד לא מכבר מקובל היה ללא עוררים, שפריחת העם של אמריקה תלויה ביכולתו לשמור על אחדותו האיתנה". וראה עוד בהמשך אותו פרק וכן פרקים 3 – 5.

⁷⁸ ראה: EB (2008), Political Systems, The tasks, Self preservation, שמלחמת אזרחים הינה האיום הגדול ביותר על כל שלטון.

⁷⁹ ראה סעיפים קי – קיב קיז – קכא.

⁸⁰ ראה סעיף קיט.

⁸¹ ראה סעיפים קלז.

⁸² ראה ICL ההקדמות של חוקות גרמניה, שוויצריה ואירלנד. וראה שם חוקת בלגיה סעיף 193, שעל סמל המדינה יש לכתוב אחדות בונה כח.

⁸³ ראה ICL חוקת שוויצריה סעיף 14.

⁸⁴ ראה ICL חוקת דרום אפריקה 150.

צ. יושר

הפרנסים מצווים באופן מיוחד לנהוג ביושר¹

דבקות באמת כותב ספר העיקרים: "צריך... המלך... שיהיה אמת ולא ימצא עולה בשפתיו... ועל כן אין ראוי לו שישקר, ועוד כי לא יבטח האדם בדברי המלך אם תדברנה שפתיו עולה ולשונו תהגה רמיה"². כותב הרש"ר הירש: "דבר אמת הוא היסוד ליחסי צדק בחברה"³.

עמידה בהתחייבויות⁴ הנביא אומר: "שארית ישראל לא יעשו עוולה ולא ידברו כזב"⁵, והגמרא מבניה שהדברים אמורים גם על פרנסים⁶. כותב ספר העיקרים: "וכל שכן המלך, שאין מי שיעכב על ידו מעשות רצונו, ועל כן אין ראוי לו שישקר"⁷.

זו דרך הבורא. אומר הנביא: "כך יהיה דברי אשר יצא מפי לא ישוב אלי ריקם כי אם עשה את אשר הפצתי והצליתי אשר שלחתי"⁸.

במיוחד על פרנסים לקיים התחייבות שניתנה בפומבי⁹ או בשבועה.

התחייבות של פרנסים תקפה גם ללא קנין¹⁰, וגם אם יש בה אסמכתא¹¹ ואפילו אם ניתנה על דבר שלא בא לעולם.¹²

¹ על חובת כל אחד לנהוג ביושר ראה סעיף מ וסעיף קסח.

² ספר העיקרים מאמר ד כו. וראה אברבנאל על שמואל א טו כז. וראה שו"ת משנה הלכות ו קסז, שאסור לגבאי צדקה לרמות את הציבור ולומר שהוא אוסף כספים בעבור הכנסת כלה, בעוד שהוא מייעד את המעות לפרנסת ת"ח.

³ פירוש הרש"ר הירש על התורה ויקרא פרק יט לה – לו.

⁴ ראה אגרות הראיה ב תרפא: "הכרת טובה וקיום הבטחה – יסודות המוסר ורשיהם הם העולם למעלה בקודש". וראה חידושי בבלי תענית ד א ד"ה שאול שאל שלא כהוגן, שעל הפרנסים להמנע מהבטחה אשר קיים חשש סביר שלא יהא ניתן לקיימה.

⁵ צפניה ג יג.

⁶ ראה בבלי פסחים צא א. וראה רמב"ם קרבן פסח ה ט.

⁷ ספר העיקרים ד כו. וראה בבלי בבא בתרא ג ב: "אי אמר מלכותא עקרנא טורי עקר טורי ולא הדר ביה". וראה רש"י קהלת י ה, שמלך אינו חוזר בו אפילו אם הבטיח דבר מה בטעות. גם מלכי אומות העולם הקפידו לקיים הבטחות. ראה ראב"ע, הפירוש הארוך, שמות י י: "שאילו נתן להם פרעה רשות ללכת ולא ישובו, לא היה רודף אחריהם". וראה רש"י אסתר ח ח; מצודת דוד דניאל ו טז ושם שם ו יג.

⁸ ישעיה נה יא. וראה רש"י מלכים ב טו יב. וראה רש"י שמות ו ב, ד"ה ויאמר אליו אני ה' – "נאמן לשלם שכר טוב... ובלשון הזה מצונו שהוא נדרש בכמה מקומות אני ה' נאמן להפרע וכו'". וראה שם רש"י על פסוק ג.

⁹ ראה שו"ת משפט כהן קמד יד: "שהיה ממשפט המלוכה שישמור מוצא שפתיו, ביחוד ברבים ובענין כללי, וזה דוחה אפילו שפיכת דמים אלא שהיית' תרעומת על פינחס על שלא התיר נדרו...". על המילים: "וזה דוחה אפילו שפיכת דמים" העיר הרב נבנצל: "צע"ג לעני"ד". על חובת המלך לשמור על כבודו במיוחד בפומבי ראה רמב"ם מלכים ב ה.

¹⁰ ראה שו"ת הרא"ש ו יט: "פשוט הוא מה שטובי הקהל מסכימים לעשות שריר וקיים הוא בלא קנין...". וראה שו"ת הרשב"א ה קפ; הגהות מרדכי בבא מציעא תנו; שו"ע חו"מ כב א בהגה; שו"ת נודע ביהודה קמא חו"מ כא; שו"ת ארץ צבי א מ.

¹¹ ראה שו"ת המב"ט ג רכח.

¹² ראה שו"ת מהר"ם שיק חו"מ כז.

המפר התחיבות, ובעיקר המפר שבועה, נענש בידי שמים. שאול נענש במות בנו משום שהפר את שבועתו לגבעונים.¹³ ממלכת דוד נחלקה, משום שדוד הפר את הברית ליהונתן.¹⁴ הסנהדרין התיר שלא כדין את שבועת צדקיה לנבוכדנאצר, ועל כן גם הם וגם המלך נענשו.¹⁵

אין תוקף להתחייבות האסורה על פי התורה. הרמב"ן כותב: "וזה היה טעותו של יפתח בבתו, כי חשב כאשר חרם נגיד ישראל חל וקים... כן אם נדר בעת מלחמה לעשות מאיש או אנשים זבח יחול הנדר, ולא ידע כי... לחול הנדר לעשות עוולה מדבר שאין ראוי לה' חס וחלילה".¹⁶ דוד המלך נענש על שנתן לציבא חצי משדה מפיבושת, ומבאר המלבי"ם: "דוד הכיר כי הלשין עליו רק דבר המלך אין להשיב...".¹⁷

תום לב בהתנהגות פסוק מפורש בספר מלכים: "ואתה אם תלך לפני כאשר הלך דוד אביך בתם לבב ובישר...".¹⁸ כותב הרב משה ב"ר מרדכי: "... כי התורה דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום ולא ערמה ומרמה".¹⁹

המהר"ם מינץ פוסק: "ומה ששאלתם, אם ישאל העובר על התקנות, תראו לי התקנה... פשיטא שיש להראות לו כתב התקנות, ואין לבוא עליו בעקיפין ובטרונאי אך בצדק ובמישור".²⁰

מי שאינו נוהג בתום לב נענש בידי שמים. הגמרא אומרת: "אבשלום... לפי שגנב ג' לבבות, לב אביו ולב בית דין ולב ישראל לפיכך נתקעו בו ג' שבטים...".²¹

תום לב בחקיקה ובהוראות²² פרנסי מדינת מעהרין קבלו תקנות בשנת ת"י וכתבו בסופן: "התקנות האלו עשינו בלי שום צד מחשבה זרה ותחבולה ח"ו כי אם באמת ובתמים...".²³

פרנסים שאינם נוהגים ביושר עוברים את כל העבירות שעליהן עובר יחיד שאינו נוהג ביושר.²⁴ מלבד זאת, הם גורמים להשחתת עובדי השירות הציבורי. אומר החכם מכל אדם: "מושל מקשיב על דבר שקר כל משרתיו רשעים", ומבאר הגר"א: "כי כולם פה אחד עונים ואומרים לו שקר והבלי".²⁵ פרנס שאינו ישר מחליש את התמיכה הציבורית בשלטון.²⁶

¹³ ראה בבלי יבמות עט א. וראה רד"ק שמואל ב כא א, שבני שאול השתתפו באופן אישי בהריגת הגבעונים.

¹⁴ ראה רש"י שמואל א כ טז.

¹⁵ ראה בבלי נדרים סה א.

¹⁶ פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כז כט. וראה שו"ת שלמת חיים תתקסד.

¹⁷ מלבי"ם שמואל ב יט ל - לא.

¹⁸ מלכים א ט ד. וראה כלבו נא.

¹⁹ תשובות מיימוניות קנין סימן טז.

²⁰ שו"ת מהר"ם מינץ סג (ג).

²¹ בבלי סוטה ט ב.

²² תום לב בחקיקה ובהוראות בא לידי בטוי בשמירה על העקרונות הבאים: א. על חוק והוראה להיות בהירים וחד משמעיים. ב. עליהם להיות עקביים. ג. אף אחד לא ידרש לעשות דבר שאין ביכולתו לעשות, לא יפגע אנוס, לא יפגע אחד בשל מעשה זולתו ולא תתקבל חקיקה רטרואקטיבית. ד. הוראות וחוקים יתפרסמו כראוי. על עקרונות אלו ראה סעיפים שג – שו. על יושר בענישה ראה סעיפים שמה – שמוז.

²³ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק שיא.

²⁴ ראה סעיפים מ קסח פד.

²⁵ ספר משלי ביאור הגר"א על משלי כט יב.

²⁶ ראה הערה 2. על תמיכה ציבורית בפרנסים ראה סעיף סב.

פרנס הנוהג ביושר מקבל שכר משמים. פסוק מפורש בספר מלכים: "ואתה אם תלך לפני כאשר הלך דוד אביך בתם לבב ובישר לעשות ככל אשר צויתך חקי ומשפטי תשמר והקמתי את כסא ממלכתך על ישראל לעלם..."²⁷ רש"י כותב: "הישרים שבנו מגינים עלינו כסוכה"²⁸ כותב המאירי: "כיון שמתמנה אדם פרנס על הצבור מתעשר ר"ל אם הנהיג ענינו בנאמנות"²⁹

קיימים מצבים אשר בהם התורה מתירה לנהוג שלא ביושר.³⁰ נעים זמירת ישראל אומר: "עם חסיד תתחסד עם גבר תמים תתמם. עם נבר תתברר ועם עקש תתפתל"³¹. אומרת הגמרא: "ומי שרי לצדיקי לסגויי ברמיותא אמר לה הן"³². פוסק מהר"ק: "... כי ידעת שביד הדיין לפעמים לעשות דבר יראה כנגד היושר אם יראה לו שהבעל דין דוחה או מרמה דבר זה תלוי בראות עיני הדיין רק שיעשי לשם שמים"³³.

כמו כן, עלול להיות שבשל התפתחויות בלתי צפויות נאלצים פרנסים להפר התחייבויות. במקרה זה הם רשאים לסטות מדרך הישר על פי גדרי הוראת שעה.³⁴

יש למנות פרנסים ישרים ואנשי אמת כדי להבטיח שהמדינה תתנהל ביושר.

פסוק מפורש בתורה: "ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל יראי אלקים אנשי אמת..."³⁵ ומפרש רש"י: "אנשי אמת – אלו בעלי הבטחה..."³⁶. הרמב"ע מפרש: "ואמר יתרו 'אנשי אמת' שאינם כזבנים"³⁷. הרמב"ן מפרש: "וטעם אנשי חיל... והנה יקרא איש חיל במשפטים, החכם הזריז והישר"³⁸.

תרומת הדשן פוסק: "... שיניחו לעשירים ולתקיפים לברור גם משלהם... אמנם דוקא בזמן שהעשירים רוצים לברור משלהם אנשי אמת, אבל אם מחזיקים להו ברמאים ובעלי תחבולות כלל וכלל לא"³⁹.

²⁷ מלכים א ט ד.

²⁸ רש"י בבלי עירובין קא א ד"ה יִשְׂר מְסוּכָה.

²⁹ בית הבחירה יומא כב ב. הכונה ליושר כמבואר שם.

³⁰ ראה סעיפים עח – פב. בכל מקרה יש להשתדל להמעיט ברמאות ככל האפשר. ראה בר"ר עח יד: "חזרנו על כל המקרא ולא מצאנו שהלך יעקב אבינו אצל עשו להר שעיר מימיו. אפשר יעקב אמתני היה ומרמה בו? אלא אימתי הי' הוא בא אצלו לעתיד לבא". וראה בבלי עבודה זרה כה ב: "שאלו להיכן הולך, ירחיב לו את הדרך, כדרך שעשה יעקב אבינו לעשו הרשע". וראה הנבחר באמונות ובדעות ד ה; פירוש הרמב"ן על התורה בראשית מח טו. וראה עלינו לשבח דברים א עמי' שצז.

³¹ תהילים יח כו – כז. וראה בבלי בבא בתרא קכג א. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ה יח: "...עם עקש תתפלי אבל בתנאי שתהיה כוונתך האמת, והוא רצון אביך שבשמים".

³² בבלי מגילה יג ב. וראה רש"י במדבר יד כד ד"ה רוח אחרת: "שתי רוחות אחת בפה ואחת בלב. למרגלים אמר, עמכם אני בעצה ובלבו היה לומר האמת ועל ידי כן היה בו כח להשתיקם". וראה מסילת ישרים פרק יא.

³³ שו"ת מהר"ק יד.

³⁴ ראה סעיף פא.

³⁵ שמות יח כא.

³⁶ פירוש רש"י שם.

³⁷ ראב"ע שם.

³⁸ פירוש הרמב"ן על התורה שמות יח כא. וראה ספר החינוך רלה: "... וכן בכלל מצוה זו שכל איש שהוא חכם בדיני התורה וישר בדרכיו, שהוא מצווה שידין דין תורה..."

³⁹ שו"ת תרומת הדשן שדמ הו"ד בסמ"ע שו"ע חו"מ קסג ס"ק יד.

גם כיום על הפרנסים לנהוג ביושר.⁴⁰ פוסק בית הדין הרבני הגדול לערעורים: "חייבים אנו להוסיף ולומר... כי פרנסי ציבור בשליחותם בעניני הציבור, אל להם להשתמש בטענות שהתחייבויות אשר הם קבלום עליהם, אינן מחייבות, הואיל ולפי הדין יש ערעור בתוקפם. דיבור והתחייבות, ובעניני ציבור במיוחד, הם דברים שבקדושה, אשר יש לשמרם ולקיימם במלוא הכוונה כלשונם וכרוחם, וחלילה לחללם. כל יחל הציבור דברו וחס ושלום להחריב את הארץ על ידי העמדת דבריהם על דין תורה".⁴¹

כותב הרמב"ם: "ואין אנו מתאווים לימות המשיח... אלא... בגלל מה שיהיה שם מקיבוץ הצדיקים, וההתנהגות הטובה והחכמה, ויושר המלך וגודל חכמתו והתקרבותו לפני בוראו".⁴² כותב הראיה קוק: "הגיע הזמן, קרוב מאד, העולם יתבסס ואנו נוכל כבר להכין עצמנו, כי לנו כבר אפשר יהיה לנהל ממלכתנו על יסודות הטוב, החכמה היושר וההארה האלקית הברורה".⁴³

*

המחשבה המדינית סוברת, שישירות של השלטון מהווה ערובה למדינה מתוקנת.⁴⁴ עם זאת, יש לציין את הסתייגותו של פרופ' רובינשטיין: "למדינה מעמד מיוחד גם בדיני החוזים וברור שבנסיבות מסויימות היא רשאית לחזור בה מחוזה שעשתה, בשל שינוי בצרכי השלטוניים...".⁴⁵

חוקת שויצריה קובעת שכל אזרח זכאי שמוסדות המדינה ינהגו עמו בתום לב.⁴⁶

חוקת יוגוסלביה קובעת שעל המדינה למלא את התחייבויותיה המדיניות בתום לב.⁴⁷

⁴⁰ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16 סעיף 38: "פרסום דינים וחשבונות רשמיים על דיוני בית הנבחרים, וכן כל פרסום אמת, בלתי רשמי, של דיונים אלה, פטורים מכל אחריות". מכאן שאם הפרסום הוא שקרי ישאו המפרסמים באחריות. וראה חוקת עולם ב עמ' 473, שמדייק בלשון ההצעה שרק הפרסום צריך להיות אמת אך הדוחו"ת עצמם עשויים להיות שקריים.

⁴¹ פסקי דין רבניים חלק ו' עמוד קעג. בהרכב ישבו הרב ניסים, הרב גולדשמיט והרב אלישיב. וראה הרב יועזר אריאל, "הפרת הסכם שנחתם עם מורדים בכלא", תחומין כא עמ' 155 – 163. על הפרת הסכם עם עברניים ראה בבלי סנהדרין מד א וראה רש"י שם ד"ה שחדיה במילי.

⁴² משנה עם פירוש הרמב"ם סנהדרין הקדמה לפרק חלק עמ' קמ.

⁴³ אורות, אורות מאופל, המלחמה ג.

⁴⁴ ראה סעיפים שג - שו. וראה כתבים פוליטיים עמ' 57: "אמנם המוני העם נבערים מדעת, אבל לבם פתוח לקבל דבר אמת, כמו שאמר טוליוס ציצרו, והם נשמעים בנקל לאיש נאמן הדובר אליהם אמת".

⁴⁵ משפט קונסטיטוציוני וכו' עמ' 208. בהמשך הדיון שם הוא דן באילו סיבות נתן להצדיק זאת.

⁴⁶ ראה ICL חוקת שויצריה 9.

⁴⁷ ראה ICL חוקת יוגוסלביה 16 (1). ראה סעיף רפט.

צא. דרכי נעם

היעביץ כותב: "ידקדק מאד שלא יכביד בשום דבר על חברו".¹ כותב החזו"א: "... שהיה מרגלא בפומיה דהחפץ חיים זלל"ה דמבן אדם אין מרבין לבקש".²
כל אחד מוזהר שלא לגרום לזולת הוצאה כספית שהלה אינו רוצה בה.³

באופן מיוחד מצווים הפרנסים להנהיג את העם בדרכי נעם

מלך פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "... ויהיה חונן ומרחם לקטנים וגדולים..."⁴.

בית הדין הגדול כותב התפארת ישראל: "אין מן הראוי להכביד על הבריות יותר מדאי בכל עניני קיום התורה והמצוה שהוא תכלית כל הבריאה".⁵

פרנסים כותב הפלא יועץ: "וכשם שהרועה עלות ינהל לאטם לפי כחן, כך הרועה ישראל לא יטריח על הצבור ולא יכביד עלו עליהם אפילו לקיים כל דבר טוב ולענות נפש".⁶

מורי הוראה כותב הרמב"ם: "וכבר בארנו שהראוי להתיר לכל בני אדם כל מה שאפשר להתיר ולא נטריח עליהם".⁷ פוסק הרא"ש: "... ועל האוסר להביא ראייה ברורה וחזקה, שהתורה חסה על ממונם של ישראל".⁸

מורי הוראה מוזהרים שלא לאסור את המותר.⁹

פרנס המכביד על הציבור ללא הצדקה עובר על כל האיסורים עליהם עובר מי שמצער את הזולת, ומי שמשתרר על הציבור.¹⁰

¹ בירת מגדל עוז בית מדות עליית הבושת, עמ' קמא. וראה רמב"ם גזילה ואבדה יד יג; רמב"ם שם טו א; פלא יועץ ערך שכן וערך דרך ארץ.

² אגרות חזו"א א קנח.

³ ראה סעיף ר. וראה רמב"ם תשובה ד ד א. וראה חידו"א בבלי תענית טז ב ד"ה ביתם ריקם מן העבירה.

⁴ רמב"ם מלכים ב ו. ראה בבלי מועד קטן טו א: "אמר רבא: מנלן דמשדרין שליחא דבי דינא, ומזמנין ליה לדינא... זימנא בתר זימנא דכתיב 'קראו שם פרעה מלך מצרים שאון העביר המועד', ומבאר הנמוק"י דף ח א מדפי הרי"ף: "שדרך מלכים הוא להאריך זמנם, וכל שכן ישראל שדרכיהם דרכי נעם".

⁵ תפארת ישראל משנה בכורות ד בועז א. וראה סעיפים שז, שי, שאין גוזרים גזירה על הציבור אלא אם כן הציבור יכול ורוצה לעמוד בה.

⁶ ראה פלא יועץ ערך רועה. וראה רמב"ם תעניות ג ט: "... שאין גוזרין על הצבור בשביל גשמים שלא ירדו יתר משלש עשרה תעניות אלו...".

⁷ תשובות הרמב"ם בלאו ב שי. וראה בבלי ברכות ד א: "כך אמר דוד לפני הקב"ה... שכל מלכי מזרח ומערב יושבים אגודות אגודות בכבודם ואני ידי מלוכלכות בדם ובשפיר ובשליא כדי לטהר אשה לבעלה", וראה בדרך עץ חיים ב עמ' 408 שהרב מלצר לומד מגמרא זו שעל מורה הוראה להשתדל למצוא דרך להתר.

⁸ שו"ת הרא"ש ב יז. וראה ערוך השלחן יו"ד לט קטז. וראה שבת הארץ, פרק י במבוא, שיש לסמוך על דעת יחיד כנגד דעת רבים בנושאים העשויים להכביד מאד על הציבור. וראה הרב יצחק שילת, "סמיכה על דעת יחיד בשעת הדחק", ברורים בהלכות ראייה עמ' 451 – 476.

⁹ ראה סעיף שלו.

¹⁰ ראה סעיף מו. וראה שו"ת נשמת כל חי סימנים ו – ט בענין גדרי האיסור להטריח את הציבור.

הוא עלול לעבור גם על ולפני עור לא תתן מכשול. כותב המאירי: "ומכל מקום ראוי לדייני ישראל ולמנהיגיהם שלא לגזור גזירות רחוקות לקבלם, שלא יתן מכשול לפניהם, והוא שדרשו על יהושע: 'קום לך', כלומר אתה גרמת להם".¹¹ הסטייפלר כותב שהכבדת עול בעבודת ה' עלולה לגרום לפריקת עול תורה.¹²

פרנס המכביד על הציבור ללא הצדקה אינו נוהג בחכמה.¹³

מדרך הבורא להנהיג את העולם בדרכי נעם. פסוק מפורש בתורה: "ה' ימלך לעולם ועד", וכותב רבינו בחיי: "... ונכתב ימלך חסר, ללמדך שאין הקדוש ברוך הוא בא בטרוניא עם הבריות שיהיה מבקש מהם עבודה קשה אלא בנחת ודברים רכים...".¹⁴ כותב המשך חכמה: "הקדמונים נתפלאו מדוע שבט לוי היה מעט במספרו כגד שארי השבטים... אולם לדעתי כי לו נתכנו עלילות... ואם בני לוי יהיו רבים במספר, הלא יצעקו מדוע נגרע חלקם, וגם על בני ישראל יהיה כבוד הדבר לכלכל עם גדול כמוהו".¹⁵ כותב הרב חיים שמואלביץ: "... הנעם והשלום מוכיחים כי זו דרך ה'".¹⁶

זו מדת התורה. מפורש במשלי: "דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום".¹⁷ הגמרא מבארת את מלת הפתיחה של עשרת הדברות: "אנכי – נוטריקון... אמירה נעימה כתיבה יהיבה".¹⁸

זו מדת חכמים. "ספיקא דרבנן לקולא";¹⁹ "מאד חשו חכמים על טורח ציבור...".²⁰ כותב החזו"א: "כל גזירות חכמים בפלס שקלוח ואי אפשר להכביד על הציבור".²¹

פרנס המכביד על הציבור ללא הצדקה נענש בידי שמים.²²

¹¹ בית הבחירה סנהדרין מד א. וראה שיירי כנסת הגדולה שו"ע יו"ד רכח הגהות ב"י ס"ק רמ.

¹² ראה קריינא דאגרתא ב רפה.

¹³ ראה רמב"ם עבדים ט ח: "מותר לעבוד בעבד כעניי בפרך ואף על פי שהדין כך מדת חסידות ודרכי חכמה שיהיה אדם רחמן ורודף צדק ולא יכביד עול על חבריו".

¹⁴ רבינו בחיי על התורה שמות טו יח. וראה מיכה ו ג ורש"י שם; רש"י שיר השירים ב יא – יב. וראה שמו"ר לד א; ויקר"ר כז ו; מו"נ ג לט; שם ג מז; ספר החינוך תלח; תורת משה על התורה יתרו ד"ה נעשה ונשמע.

¹⁵ משך חכמה במדבר כו סב. וראה עין אי"ה ברכות ב פרק ששי יב: "ע"כ במצות מעשרות... דאגה החכמה האלקית ביותר שתה"י נעשית על פי רוח מדיבה... ע"כ נתנה מקום להחלץ ממנה ע"י הכנסה דרך גגות וחצירות". וראה סעיף שכ הערה 13, בענין קבלת גר תושב בזמן הזה.

¹⁶ שיחות מוסר תשל"א לג. וראה רמב"ם יסודי התורה ה יא; פלא יועץ ערך צבור. וראה סעיף לא.

¹⁷ על משלי ג יז. וראה א"ת ערך דרכי נעם. על ההבחנה בין הנהגה בנחת ובין הנהגה בדרכי נעם ראה סעיף פג הערה 1. על דרכי נעם במשפחה ובחברה ראה סעיפים קפד קפו וכן סעיפים קסז רסד ערה.

¹⁸ בבלי שבת קה א. וראה רש"י שם. וראה דברים ד ח: "ומי גוי גדול אשר לו חקים ומשפטים צדיקים ככל התורה הזאת...". ומפרש רש"י: "הגונים ומקובלים". וראה משך חכמה ויקרא כג כד.

¹⁹ בבלי שבת לד א.

²⁰ שו"ת מהר"ם מינץ פ. וראה ב"י טור אורח חיים תרפו: "... אם כן שאנו מתענין תענית זה זכר לתענית מרדכי ואסתר למה אין אנו מתענין השלשה תעניות שהתענו הם בניסן... נראה שהטעם כדי שלא להכביד על הציבור". ראה שו"ת באר שבע מח: "כל דבר שיש בו טורח גדול לתקן חשיב כמו דיעבד". וראה שו"ת מנחת יצחק א כז ד. וראה שו"ת דבר יהושע א א ו: "... אם אי אפשר לו לעשות א"כ יטריח בה יותר ממה שבדרך כלל מצוה זו צריכה לטרחא הוי ליה כאינו יכול לעשותה ודמי לאונס דרחמנא פטריה". וראה רמב"ם פרה אדומה י ד. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ב כז. וראה א"ת ערך דבר שיש לו מתירים, שבכמה ענינים איסור נחשב כ"דבר שיש לו מתירים" רק אם ההתר בא בלא טורח. וראה א"ת ערך טרחא דצבורא.

²¹ חזו"א או"ח טז ח. וראה שם שמטעם זה לא הורו חכמים לאשה פנויה לכסות את ראשה. וראה סעיף סא הערות 60 – 65.

²² ראה סעיף צב הערות 40 - 42.

בכל מקרה של ספק לגבי פירוש התורה, ופירוש תקנה או גזירה יש לפרשם מתוך הנחה שדרכי התורה דרכי נעם הם.²³ הגמרא אומרת, שלא מסתבר שהתורה צותה ליטול הדס מסוג שאינו מצוי, ומבאר רש"י, שהסיבה לכך היא שהתורה אינה רוצה להטריח את ישראל.²⁴

המהרשד"ם פוסק, שלא יתכן שרבינו גרשום מאור הגולה אסר לקחת אשה שניה, אפילו כאשר הראשונה היא מורדת: "לא יעלה על דעת בן אדם שיהיה האיש אסור בנחשתים ידיו ורגליו, ואשתו שוחקת ממנו. חלילה שיש בזה כמה איסורים ודרכי התורה דרכי נעם הם, ודבר כזה לא עלה על דעת הרב לתקן עליו".²⁵ תרומת הדשן מבאר את שיטת הראשונים שלפיה יבס מומר אינו מייבם: "... מי קאמר יבמה אפילו מומר? והא כתיב 'דרכיה דרכי נעם'".²⁶ כאשר אין מנוס מלהכביד על הציבור,²⁷ יש לפעול על פי גדרי הוראת שעה.²⁸

לא זו בלבד שעל הפרנסים לפעול בדרכי נעם, אלא שעליהם אף להשתדל למנוע מה שגורם לטירחה דציבורא. כותב הפלא יועץ: "וכן צריכים לתקן תקנות להקל מטורח ציבור, כי גדול כבוד הציבור, וחמור הוא איסור טורח ציבור שדוחה איסור דרבנן...".²⁹ במענה לתקנו: "וכמו כן יש טורח ציבור עד מאוד בעשיית מי שברך, שמרבים לעשות יותר מדאי, בכך היינו מפקחים על זה שלא יעשו כי אם חמשה מי שברך...".³⁰ כאשר הציבור מחמיר בשמירת מצוות ללא הצדקה, על מורי הוראה לפרסם ברבים את ההלכה לאמיתה.³¹

²³ ראה שו"ת חתם סופר אבהע"ז עה; משך חכמה ויקרא טו ו.

²⁴ ראה בבלי סוכה לב ב ורש"י ד"ה עבות שלושה לא משכחינן. וראה רמב"ם קרבן פסח ה ט, שדרך רחוקה נקבעת לפי מי שמהלך בנחת. וראה א"ת ערך דרכי נעם: "תקנות חכמים לא נאמרו בדברים שהם נגד הנעם והשלום". וראה משך חכמה ויקרא יג ג; ד"ר אליעזר בשן, "דרכיה דרכי נעם - מקור להלכה", דעות, בטאון האקדמאים הדתיים מוח תש"ם עמ' 176 – 171; פרופ' יהודה לוי, "דרכיה דרכי נעם" המעין כא א תשרי תשמ"א עמ' 38 – 33; ההלכה כוחה ותפקידה, עמ' 34 – 41.

²⁵ שו"ת מהרשד"ם אבהע"ז קכ. על חדר"ג כשהאשה מורדת ראה א"ת ערך חרם דרבינו גרשום יב.

²⁶ שו"ת תרומת הדשן רכג. וראה אור שמח יבום וחליצה ה כג.

²⁷ ראה שו"ת נובי"ת - קונטרס אחרון סימן ז: "דע לך שמה שהוא מוכרח בכלי שרת אמרינן ב"י אין עניות במקום עשירות".

²⁸ ראה סעיף פא.

²⁹ פלא יועץ ערך תקון. וראה רש"י שמות יח יג ד"ה וישב משה וגו' ויעמוד העם: "... הוקשה הדבר ליתרו שהיה מזלזל בכבודו של ישראל...". וראה ספר התקנות, מנהגים או"ח פד, שחכמי ישראל לא רצו לגזור תענית בימי ב' ה, למרות שבא ארבה, משום שביום ראשון היה י"ז בתמוז. וראה בבלי גיטין מה א, שאין פודים את השבויים יתר על דמיהם מפני תיקון העולם, ולדעת רבים מן הפוסקים, הטעם לכך הוא משום "דוחקא דציבורא", וראה סעיף צב הערה 19. על תקנת אושא שהמבזבז לא יבזבז וכ"י יותר מחומש ראה שו"ת חתם סופר יו"ד ב רכט.

³⁰ תקנות מדינת מעהרין ועד קרעמזיר תמ"א לפ"ק שצב.

³¹ ראה בבלי שבת קלט א: "מכריז רב: האי מאן דבעי למיזרע כשותא בכרמא – ליזרע"; שם שם קמו ב: "דרב אכרוזי מכריז בי סדיא שרי"; שם שם קמו א: "דרש רב נחמן בר חסדא וכו'". וראה סעיף שלז.

יש למנות פרנסים המנהיגים בדרכי נעם. אומר מדרש הגדול: "בזמן שעושים רצוני, העמדתי להם רועים נועמים כגון משה ודוד וכדומה בהם".³² כותב רש"י: "השוטרים ישראלים היו וחסים על חבריהם מלדחקם... לפיכך זכו אותם שוטרים להיות סנהדרין".³³

קיים תהליך ממושך לאורך דורות של החלשות של הסבל והנכונות לסבול. כותב רש"י: "... שדורות הראשונים היו מולידים בני ת"ק שנה. בימי אברהם נתמעטו השנים כבר ובאה תשות כח בעולם...".³⁴

אומרת הגמרא: "מימות משה ועד רבן גמליאל לא היו למדין תורה אלא מעומד משמת רבן גמליאל ירד חולי לעולם והיו למדין תורה מיושב".³⁵ התהליך נמשך לאחר מכן. כותב רש"י: "רב נחמן אחר דורו של ר' יוחנן היה ותמיד העולם היה מתנוונה והולך ולא היה בריא כאותן שבימי ר' יוחנן".³⁶ בקרב הגאונים הראשונים היה מוסכם שהעולם נחלש.³⁷

פוסק תרומת הדשן: "... שהמנהג נשתרבו על ידי תשות כח שירדה לעולם".³⁸ פוסק המהרש"ל: "מכל מקום אני אומר שאין להביא ראיה מימות הראשונים שהיו בריאים וחזקים".³⁹ פוסק השבות יעקב: "גם הבני אדם בזמנים ובעת"י הללו הם רפאי וחלשים ותשושי כח אם הראשונים כבני ענקים אנו כחגבים ותמיד ב"א מתמעטים בכחם וחלושי המחצב (!) ע"כ".⁴⁰

פוסק הנצי"ב: "והנשים בזמן הזה חלושות ואינן יכולות לסבול קרירות ויש לחוש שלא יטבולו כלל, וחובה עלינו לראות תקנה שיהיו יכולים לטבול בחמין".⁴¹ פוסק ערוך השלחן: "... שנו חכמים בן שמנה עשר לחופה... אמנם כתבו הגדולים שבדורות אלו שנחלשו הטבעים אין להקדים ולישא בן י"ג...".⁴² הדברי מלכיאל פוסק: "... שבמקומם באים רוב האנשים מעסקם לביתם רק על שבת קדש... ראוי להקל שתפסוק בטהרה ביום ד לראייתה... וגם אנכי מורה

³² מדרש הגדול שמות ג א.

³³ רש"י שמות ה יד.

³⁴ רש"י בראשית יז יז.

³⁵ בבלי מגילה כא א.

³⁶ רש"י בבלי חולין פד א ד"ה אמר רב נחמן, על פי גירסא השמ"ק שם. וראה רש"י בבלי שבת כד א ד"ה ערבית: "... ערב תענית, אף על פי שעתיד לאכול לאחר תפלה - מתפלל תפלת תענית, וליל מחרתו.. אבל אין אנו רגילים לומר ערבית ואפילו שחרית, שמא יארע לו אונס חולי או בולמוס ויטעום כלום, ונמצא שקרן בתפלתו". וראה ב"י טור יו"ד רמז ד"ה כשהנשיא נכנס.

³⁷ ראה מרומי שדה הוריות יג ב ד"ה אמר רבא האידינא דחלשא עלמא.

³⁸ שו"ת תרומת הדשן א.

³⁹ שו"ת מהרש"ל מה.

⁴⁰ שו"ת שבות יעקב ג קכח.

⁴¹ שו"ת משיב דבר ב לח. וראה שערים המצוינים בהלכה הקדמה לסימן קנג; קונטרס אחרון חלק רביעי סימן קנג; שו"ת ציץ אליעזר ו כב. וראה טהרת ישראל קפח יד אלי" ס"ק ח; אגרות משה יו"ד א סימן קא ענף ה בענין טבילת אשה כשמוך באזנה.

⁴² ערוך השלחן אבהע"ז א יא.

לפעמים להקל במקום שיש מצוה, ובפרט בעת הזאת שנתרבו קלי הדעת ויקשה עליהם להמתין הרבה...⁴³.

פוסק האגרות משה: "...כי אם הראשונים כמלאכים אמרו שא"א לעסוק בתורה ולהחכים בה כשיעשה מלאכה להתפרנס ממעשה ידיו, כ"ש בדורנו דור יתמא דיתמי וגם אין לנו הנשים צדקניות שירצו לסבול עוני ודחקות כבדורותם, שודאי א"א לשום אדם להתגאות ולומר שהוא יכול לעשות מלאכה ולהחכים בתורה."⁴⁴

כיום על הפרנסים ועל מורי הוראה להקפיד באופן מיוחד להנהיג את הציבור בדרכי נעם.⁴⁵ פוסק ערוך השלחן: "תמיד מדרכי לחפש אחר קולות במקום ההכרח."⁴⁶ פוסק הראי"ה קוק: "שאסור להרבות בנתינת מקום לרדות ולומר שדרכי תוה"ק אינם דרכי נועם, ח"ו."⁴⁷

אומרת הגמרא: "כבר מובטח להן לישראל שאין אליהו בא לא בערבי שבתות ולא בערבי ימים טובים מפני הטורח."⁴⁸

*

העיקרון שאין להכביד על הציבור יתר על המדה בא לידי בטוי במדינות המפותחות בעיקר בתחום המסוי.⁴⁹

⁴³ שו"ת דברי מלכאל ה קב. וראה שו"ת שרידי אש ב פג: "הדבר ברור שבזמננו ומקומותינו רוב בני"א אינם מעמידים א"ע לענין איסור נדה ואי לא שרינן להו ודאי אתי לעבור על איסור נדה החמור, ולפיכך מצוה לחפש אחרי היתרים וקולות עד כמה שידנו מגעת".

⁴⁴ שו"ת אגרות משה יו"ד ב קטז. לעיתים החולשה גורמת להחמרה בדיון. ראה, לדוגמא, אורחות הבית עמ' רלח, שיש סוברים שמשום שהגופים חלשים מן הראוי לפרוש שתי עונות כשיטת האו"י.

⁴⁵ ראה שו"ת יביע אומר א יו"ד טו טו. על הרש"י אויערבאך מסופר שהיה נוהר מאד שלא להטריח את הציבור בקימה לכבודו, ראה הליכות שלמה א תפילה, פרק עשרים ושלשה ארחות הלכה ציון 157. וראה סעיף פו הערה 38.

⁴⁶ כתבי הערוך השלחן, שאלות ותשובות מב. וראה שו"ת דברי מלכאל א כח. וראה נשמחת חיים שו"ת כט: "בימינו אלה, אם נכביד ביותר לגדור גדרים על בני דור החדש, יש לחוש שלא יפניו לנו עורף ח"ו".

⁴⁷ שו"ת משפט כהן לו. וראה שו"ת אורח משפט או"ח קיב: "באמת דרכן של רבותי הגאונים הצדיקים שזכיתי לשמשם, זכותם יגן עלינו ועל כ"י, הי' שלא להיות נוטים להחמיר בכל מה שיש מקום להקל". וראה אגרות הראיה ב סוף אגרת תקנה. ראה שו"ת משנה הלכות יא קיד: "בדבר שאלתך היות כ"י... הניח אחריו ברכה ס"ת... ועכשיו חדשים מקרוב באו והמציאו לבדוק כל ספרי תורה על מכונת מחשב... לתקן תקנה כזו שודאי יבא לידי קלקול במקומות שאין להם מחשבים... נמצא שנצריך הוצאות למאות אלפים ורבות כספים לבדוק על הס"ת על המחשב... ומה אם גם במשך הזמן יוציאו עוד מחשב חדש ויותר מדויק מזה יחזרו ויפסלו כל הס"ת האלו שכבר עברו על המחשב...". על פסיקה שונה ראה הליכות שלמה תפילה פרק שנים עשר ארחות הלכה ציון 131: "וכשנתחדש ענין בדיקת ס"ת במחשב, אמר לשואלים שודאי יש בכך משום 'זה א-לי ואנוהו' ואפשר לגבות מעות לשם כך מהמתפללים שהם בעלי יכולת".

⁴⁸ בבלי עירובין מג ב. הערת הרב נבנצל: "זה קודם ביאת משיח, אבל כשמשיח בא הכל עבדים לישראל, כדברי רש"י, עכ"ל. וראה סעיף רצה.

⁴⁹ ראה סעיף צב.

צב. נטל מס נמוך

מלך פסוק מפורש בתורה: "... וכסף וזהב לא ירבה לו מאד"¹. דורשת המשנה: "וכסף וזהב לא ירבה לו מאד - אלא כדי ליתן אספניא"², ומפרש רש"י: "שכר חיילות מדי שנה בשנה הנכנסין והיוצאין עמו כל השנה"³. הרמב"ם פוסק: "ולא ירבה לו כסף וזהב להניח בגזויו ולהתנאות בו או להתנאות בו אלא כדי שיתן לחיילותיו ולעבדיו ולשמשייו"⁴. התורה קוצבת את שיעורם של אחדים מהמסים שמטיל המלך.⁵

מלבד זאת, על המלך להתחשב במצבו הכלכלי של הציבור. אומר המדרש: "אמר לו הקב"ה למלך... ראה שלא תטול מכס יתר ולא כסף גולגולת יתר, ידוע תדע פני צאניך ותנהלם ברחמים"⁶. הראב"ע כותב: "וכסף וזהב לא ירבה לו מאד" - "שלא יעניש את ישראל"⁷.

פרנסים בני העיר ופרנסיהם רשאים להטיל מסים רק בעבור צרכי העיר⁸ החיוניים ביותר,⁹ שאי אפשר להתקיים מבלעדיהם¹⁰ ושכל תושבי העיר זקוקים להם.¹¹

מלך או פרנס המכביד במסויו שלא כדין עובר על לאוים רבים: "לא תחמוד"¹², "לא תתאוה"¹³, "לא תגזול"¹⁴ "אל תונו איש את אחיו"¹⁵ ונקרא רשע.¹⁶ בנוסף לכך

¹ דברים יז יז. וראה סעיף רלו.
² משנה סנהדרין ב ד.
³ רש"י בבלי סנהדרין כא ב ד"ה אספניא.
⁴ רמב"ם מלכים ג ד. וראה לחם משנה על אתר שמלך רשאי ליטול מסים רק לצורך שנה מראש. העקרון שלפיו פרק זמן של שנה נחשב כזמן קצר נוגע להלכות רבות. לגבי אוצרי פירות ראה שו"ע חו"מ רלא כד. בענין חיי שעה של חולה ראה שו"ת משפט כהן קמג; שם קמד ג; נשמת אברהם יו"ד קנה ב. לגבי טריפה ראה א"ת ערך טריפה. לגבי הגדרת עני ראה נקדש בצדקה קס. וראה ספר מקבים א ג כח: "ויפתח את גזויו ויתן משכרת לחילו לשנה...". וראה הנסיך פרק עשירי, שערים בגרמניה היו מכינות אספקה לשנה מראש כהכנה לקראת מצור.
⁵ ראה סעיף רלד. ויש לעיין מפני מה אין התורה אוסרת על המלך להרבות לעצמו מסים שהוא נוטל מן הזרעים ומן האילנות ומן הבהמה? ושמה כסף וזהב כולל גם שוה כסף. עוד יתכן לומר שמנהג המלכים לשלם לחיילים לשנה מראש, כמבואר בהערה הבאה, והם לא נהגו ליטול זרעים וכו' ליותר משנה, ועדיין צ"ע. וראה סעיף שט.
⁶ מדרש הגדול שמות כא בהקדמה לפרשה. הציטוט מתוך משלי כז כג. על תאות שלטון למסים ראה בבלי עבודה זרה יז א; רש"י בבלי ב"ב ט א ד"ה עניים מרודים. על כסף גולגולת ראה סעיף רלד.
⁷ ראב"ע דברים יז יז. וראה חידושי הר"ן סנהדרין כא ב ד"ה לו דנשים.
⁸ ראה שו"ע חו"מ קסג א בהגה.
⁹ ראה שו"ת מהרי"ל החדשות קמז: "ובאלפסי כתב... וכן פסק שאין בני העיר יכולים לכוף... לדבר שאפשר להם מבלעדם אבל תקנת העיר שאי אפשר להם מבלעדם רשאי לכופו". הרמב"ם כולל את דיני בני העיר בהלכות שכנים פרק ו, ושכנים כופים ז"א"ז רק לעשות דברים שיש בהם צורך גדול, ראה שכנים ה א. וראה ערוך השלחן אורח חיים קג א.
¹⁰ ראה שו"ת מהרי"ם מלובלין קכ.
¹¹ ראה שו"ע חו"מ קסג סמ"ע ס"ק לב. וראה פ"ת שם אות כג. וראה סעיף רלו.
¹² ראה רמב"ם גזילה ואבידה א יא.
¹³ ראה רמב"ם גזילה ואבידה ה יד, וקריית ספר שם. וראה חיים וחסד, תקנות (בסוף הספר) יב.
¹⁴ ראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד סב.
¹⁵ ראה ספר החינוך תקב.
¹⁶ ראה גמרא בבלי מגילה יא א: "וישם המלך אחשורוש מס'. הוא אחשורוש' הוא ברשעו מתחילתו ועד סופו". נראה שהכונה היא שאחשורוש נקרא רשע מתחילתו - שהסכים לגזרת המן ועד סופו - שהטיל

הוא עובר על כל האיסורים עליהם עוברים פרנסים הפוגעים בציבור שלא כדין.¹⁷ המכביד על הציבור יתר על המדה אינו נוהג בחכמה.¹⁸

מסוי יתר עלול לפגוע ביעודי התורה

טובת היחיד פוסק החתם סופר: "דוחקא דציבורא בכלל פיקוח נפש".¹⁹

מסוי יתר מכביד על הציבור לקיים מצוות.²⁰

כותבים דיניי פאס: "ובראות העניים עצמם בצער גדול ועצום... קצתם רוצים לגרש את נשותיהם ולהרחיק נדוד להניחן מתעטפות ברעב בראש כל חוצות וקצתם רוצים להיות תנויי דידהן במסכת תמורה ולצאת מהכלל".²¹

טובת הכלל הטלת מסים על מעוטי יכולת עלולה לגרום למתחים בין עשירים ובין עניים.²²

טובת העיר והמדינה אומר החכם מכל אדם: "מלך במשפט יעמיד ארץ ואיש תרומות יהרסנה", ומבאר הראב"ע: "ידענו כי תרומות הנשיא שהוא לוקח מעם הארץ היא ששית האיפה כלומר מלך בעבור משפט שיעשי יעמיד הארץ, ואיש לוקח תרומות רבות יותר מן המדה הידועה יהרוס אותה".²³

הנביא יחזקאל אומר: "ולא יקח הנשיא מנחלת העם להונתם מאחזתם... למען אשר לא יפצו עמי איש מאחזתו".²⁴

כותב ספר השטרות: "... על כי נתנו שונאינו עלינו עולם, זה אומר אייתי ארנונד וזה אומר אייתי גולגלך ומנדו בלו והלך ומתוך כך נתמעטו בני קהלינו מן המדינה עד שנשארנו בעוונותינו

מסים. הערת הרב נבנצל על הרישא של הגמרא: "ושהשתמש בכלי המקדש". הערתו של הסיפא: "אפשר גם לפרש ועד סופו שהמשיך לשנוא את ישראל".

¹⁷ ראה סעיף מו.

¹⁸ ראה סעיף צא הערה 13.

¹⁹ ראה שו"ת חתם סופר חו"מ קעז. וראה תפארת ישראל משנה תענית ג ח אות לו, שקובעים תענית, בין השאר, על גזירת מסים. וראה סעיף רנה. על דוחקא דציבורא כשיקול של פיקוח נפש ראה שו"ת רדב"ז א מ; יש"ש גיטין פרק השולח סימן סו; שו"ת מהר"ם מלובלין טו; ש"ך שו"ע יו"ד רנב ס"ק מש"כ בשם הב"ח; שו"ת חיים שאל א לה; פתחי תשובה שו"ע יו"ד רנב ס"ק ד.

²⁰ ראה ירושלמי סנהדרין ב ו, שיוסי מעוני מוכיח את הנשיא על המסים הגבוהים שהוא נוטל ושכחוצאה מכך העם לא נותן תרו"מ לכהנים וללויים. וראה בבלי סנהדרין כו א שבשל ארנונא שהטיל השלטון הרומי נאלצו חכמים להתיר לעבוד בשביעית.

²¹ שו"ת משפט וצדקה ביעקב א רב.

²² ראה מ"מ בדיון על הברדאן, סעיף רלה הערה 28.

²³ ראב"ע על משלי כט ד.

²⁴ יחזקאל מו יח. וראה שם פירוש דעת מקרא. וראה בבלי בבא מציעא לט א על בורח מחמת כרגא; בבלי בבא בתרא ח א; רמב"ם גולה ואבדה ה טו.

מעט מהרבה...²⁵ כותב החזקוני: "... כמו שעושים הפרשים, כשהמלך מטריחם יותר מדאי הם מניחים לו הקרקע שמחזיקים ממנו ושוב לא יעבדוהו".²⁶

פרנסי פוזנא מעידים: "בהיות שהנתינות מתגברים תמיד בכל יום הב השר אשר מכח זה רבים פרקו עול הקהילה מעליהם...".²⁷

צבירת כסף בידי השליטים עלולה לפתות אותם לצאת למלחמות מיותרות.²⁸

החלשות התמיכה בשלטון²⁹ כותב הרלב"ג: "... מי שהוא שונא בצע יאריך ימים על ממלכתו".³⁰ כותב האברבנאל: "... באו כל קהל ישראל וירבעם עמהם לדבר אל רחבעם, ואמרו לו 'אביך הקשה את עולנו' וגומר, והיה ענין זה העול אצלי בשלושה אופנים. האחד בדבר המשפט... השני, ששלמה העמיס לכל עמו לכלכל את ביתו, במאכל שלחנו שהיה עצום מאד ובמאכל סוסיו שהם רבים... והאופן השלישי מהעול היה מהמס ששם עליהם שלמה בזקנתו בכל שנה ושנה לצורך המלחמות".³¹

שיעורו של מס שאינו מכביד יתר על המדה נקבע על פי צרכי הציבור, צרכי השלטון, על פי מצבו הכלכלי של הציבור ועל נכונותו לשאת בנטל.³² כותב הרלב"ג: "ידוע כי המס שהעמיס שלמה עליהם לכלכל את ביתו ולא יעדר דבר למצטרך לו... היה קשה וכבד מאד, ועם כל זה היה טוב בעיני ישראל מרוב השלום שהיו בה, אך עתה החלו לצמוח המלחמות... ולזה בקשו ישראל שיקל מעליהם מזה המס קצת".³³

²⁵ ספר השטרות עמ' 137. וראה חזו"א בבא בתרא ה יח, שאין לחייב את בני העיר לתמוך בתלמידי חכמים אם הנטל עשוי לגרום לכך שהם יעזבו את העיר. וראה סעיף רכו הערה 64.

²⁶ חזקוני בראשית כז מ. וראה ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה הטי"ו ועד סוף המאה הי"ח, עמ' 22 – 23 וכן כסף כשר עמ' 158.

²⁷ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' סח תקנה משנת תכ"ז לפ"ק.

²⁸ ראה דניאל יא ב "וכחזקתו בעשרו יעיר הכל את מלך יון" ובמפרשים שם.

²⁹ ראה סעיף סב.

³⁰ רלב"ג משלי כח א. וראה הפירוש הקצר של הראב"ע לדניאל יא ב, מהדורת מונשטיין עמ' 64: "... ישנאו אותו הכל בעבור העשר שלקח בחמסי". וראה העמק דבר שמות א י. וראה קדמוניות היהודים ספר שביעי פסקה 235: "ידוד שמע לעצה זו... ושלח את רעיו ושרי הצבא שלו למלחמה וביקשם להוכיח את התלהבותם ונאמנותם ולזכור את התנהגותו היפה כלפיהם בכל עת מצוא". וראה משפט וצדקה בישראל ובעמים עמ' 92 הערה 1, שהיה מקובל בימי קדם להקל את העול על האזרחים בשעת מצור ובכלל זה לשחרר עבדים. וראה פירוש דעת מקרא לירמיה לד.

³¹ אברבנאל מלכים א יב ד. העיר הרב נבצל: "בימי שלמה לא היו מלחמות. ואולי הכוונה למרידות הדד האדומי ורזון בן אלידע". ראה במדרש אגדה בובר ויקרא כג ד"ה ולקחתם לכם שם מובא תיאור של מדינה שהחליטה למרוד במלך בשל נטל המיסים. וראה ילקוט שמעוני על התורה קרח תשג, שקרח הסית את העם להדיח את משה ואהרן בטענה שהם הטילו מיזמתם מסים כבדים על הציבור הרחב.

³² ראה משנה תמיד ה ה: "מי שזכה במחתה נטל מחתת הכסף...". ומבאר התפארת ישראל שם אות כז: "ולא חתה בשל זהב, דהתורה חסה על ממונם של ישראל. ואף על גב בדבזחים קאמר דאין מכבסין בגדי כהונה משום דאין עניות במקום עשירות, נ"ל הכל לפי ההפסד, והכל לפי כבוד העבודה, והכל לפי הצורך".

³³ רלב"ג מלכים א יב ד, וראה רד"ק ואברבנאל שם. וראה מלכים א ד כ.

בתקופת התנ"ך נזהרו העומדים בראש העם מלהכביד על הציבור יתר על המדה. אומר הנביא: "ויעל המלך שלמה מס מכל ישראל ויהי המס שלשים אלף איש"³⁴, ומבאר הרלב"ג: "הנה היה ענין זה המס כמו שזכר שהוצרכו לברור מישראל שלשים אלף יהיו על מלאכת כריתת העצים והבאתם באופן שלא יכבד מאד עליהם והוא שכבר יחלקו לשלש כתות תהיה כל כת חדש אחד בלבנון ושנים חדשים בביתו"³⁵. נחמיה מעיד על עצמו: "והפחות הראשנים אשר לפני הכבידו על העם ויקחו מהם בלחם ויין אחר כסף שקלים ארבעים גם נעריהם שלטו על העם ואני לא עשיתי כן מפני יראת אלקים"³⁶.

העומדים בראש העם אף השתדלו שלא להנות מן הציבור. אומר המדרש: "כך אמר להם הקב"ה לישראל שלחתי לכם שלושה שלוחין, משה אהרן ומרים. שמא אכלו מכם? שמא שתו מכם? שמא הטריחו עליכם?"³⁷

פרנסי הקהילות השתדלו שלא להכביד במסים.³⁸ כותב ר' חיים מוולוז'ין: "... כבוד מארי אבא ז"ל אשר היה פרנס העיר... השגיח בזה מאד מאד, שלא להכביד עליהם בהטלת המס וכדומה"³⁹.

פרנס המכביד על הציבור במסים ללא הצדקה נענש בידי שמים. מבאר רש"י: "אמר דוד רבונו של עולם הצילני מדינו של ישראל שאם... ארדה את ישראל בעבודתי אני נענש..."⁴⁰. אומר הירושלמי: "יכסף וזהב לא ירבה לו מאוד וכתוב 'ויתן המלך את הכסף בירושלם כאבנים'... אמר הקדוש ברוך הוא לשלמה מה עטרה זו בראשך רד מכסאי"⁴¹. אומרת הגמרא במסכת עבודה זרה: "לעלוקה שתי בנות הב' מאי הב' אב? אמר מר עוקבא: [קול] שתי בנות, שצועקות מגיהנם ואומרות בעוה"ז הבא הבא, ומאן נינהו? מינות והרשות", ומבאר רש"י: "רשות - צועקת הבא ממון ודורות וארנונא ומס למלך"⁴².

בשעת חירום מותר להכביד במיסים. כותב המהר"ם מרוטנבורג: "דינא דמלכותא הוא בשעת מלחמה להכביד לצורך אכסניא וכן לשאר צרכים גדולים"⁴³. כותב הנצי"ב: "בשעת מלחמה...

³⁴ מלכים א ה כז. על הענות דוד המלך לבקשת העם שלא להכביד עליהם ראה אלשיך שמואל ב ה א.

³⁵ רלב"ג מלכים א ה כז. וראה רלב"ג מלכים א סוף פרק יא התועלת החמשה עשר. וראה אברבנאל מלכים א ט כ, ששלמה המלך לא דרש מהעם מס הון. ראה משפט וצדקה בישראל ובעמים עמ' 51, ששלמה נטל מס עובד ארבעה חדשים בשנה ואילו במצרים היה מקובל שעובדים את המלך רק שבעים יום בשנה. וראה The Constitutional History of England עמ' 26, שבימי הבינים אביר נדרש להתגייס למשך ארבעים יום בשנה.

³⁶ נחמיה ה טו.

³⁷ ויקר"ר כז ו. וראה סעיף שט.

³⁸ ראה סעיף רלו.

³⁹ עליות אליהו עמ' קסט.

⁴⁰ רש"י שמואל ב כב מד.

⁴¹ ירושלמי סנהדרין ב ו. וראה מרגליות היס סנהדרין כא ב ציון כו.

⁴² רש"י בבלי עבודה זרה יז א.

⁴³ משנה תורה לרמב"ם תשובות לספר נזיקין ט (אמנם המהר"ם אינו חתום על תשובה זו), וראה מרדכי ב"ב תרנט. וראה סעיף שכה.

הכרח להרבות חיל לתפוס חרב וקשת, וגם להעיר את ההמון להתעסק בפרנסת תופשי מלחמה".⁴⁴

בליטא החליטו: "בראותינו בצרות אחינו ב"י הנתונים בצרה ובשביה עם ה' אלה מארצם יצאו נדדו הלכו בשבי... ואמרנו יש תקוה וא-ל שדי יתן אותם לרחמים לפני שוביהם להעמידם על הפדיון דמי כופר נפשם... על כן אמרנו עת לעשות לה' לפסוק צדקות במדינת ליטא על פי נדבות... עלתה הסכמתנו על משך שלש שנים רצופים...".⁴⁵ בפוזנא החליטו: "מאחר שהאלופים הגבאים באו בקובלנא שאין קופת הצדקה מספקת ומשגת לפרנס עניים, ועניות נתרבה מאד בעו"ה... בכך יתנו הקהל יצ"ו להגבאי שני סכומות בשנה זו...".⁴⁶

המלך אף רשאי ומצווה להתכונן לקראת העתיד ולהכין רזרבות לשעת חירום. פוסק הרמב"ם: "וכל כסף וזהב שירבה לאוצר בית ה' ולהיות שם מוכן לצרכי ציבור ומלחמותיהם הרי זה מצוה להרבותו".⁴⁷

כדי להבטיח שפרנסים לא יכבידו את עול המסוי ללא הצדקה, יש למנות מועמדים הידועים כשונאי בצע. כותב העיקרים: "צריך שיהיה המלך... שונא בצע ולא יהיה חמדן, שהרועה שהושם לשמור הצאן אין ראוי לו לגזול עורם מעליהם, ובשרם מעל עצמותם... ולזה אמר הכתוב: 'וכסף וזהב לא ירבה לו מאד'".⁴⁸ כותב הרב דניאל אישטרושה: ".... וח"ו שימנו על הצבור מי שחומד ממון אחרים...".⁴⁹

יש למנות מועמדים יראי שמים. פוסק האגרות משה: "... אסור לברור גבאי שאינו שומר תורה שהרי יש לחוש שיעשה שלא כדין להקציב על העשירים פחות מהבינונים והעניים וכדומה בשביל שחד וחנופה וכן יוציא ממון צבור יותר מכפי הצריך".⁵⁰

גם כיום הטלת מסים מותרת רק למטרות ראויות ובהתאם ליכולת הציבור לעמוד בנטל.⁵¹

⁴⁴ הרחב דבר, העמק דבר שמות יג טז אות א. וראה ערוך שלחן יו"ד רמט ה שלפדיון שבויים מותר להוסיף על חומש.

⁴⁵ ראה פנקס מדינת ליטא ועד סעלץ אדר תט"ו לפ"ק תקג.

⁴⁶ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תצ החלטה משנת תמ"ד לפ"ק. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה ככד משנת שס"ב לפ"ק: "... בהיות שנה זו שנת, בצורת, וההקדש אינו מספיק לצורך עניי הק"ק יצ"ו, לכן יוגבה פעם אחת לחדש על ידי הפרנסים מאת הק"ק יצ"ו מהנערכים חצי לבן לכל ליטרה".

⁴⁷ רמב"ם מלכים ג ד. וראה חינוך תקב: "... מרבה הוא לצורך ישראל ולתועלתם, כלומר לשמור אותם ועריהם ומקומתם מן האויבים". ויש לעיין האם לשיטה זו, המלך רשאי להפקיד כספים גם לצורך שעת חירום מסוג אחר כגון לצורך התמודדות עם מגפה שלא תבוא, רעש אדמה וכד'. וראה משך חכמה דברים יז כ: "פירוש שלצורך הקדש יכול להרבות כסף, שבזה לא ירום לבבו". וראה שמואל ב ח י: "וישלח תעי את יורם בנו אל המלך דוד... ובידו היו כלי כסף וכלי זהב וכלי נחשת. גם אתם הקדיש המלך דוד לה'...". וראה מלכים ב יא י: "ויתן הכהן לשרי המאות את החנית ואת השלטים אשר למלך דוד אשר בבית ה' ", וראה רד"ק שם. וראה תורת המלך מלכים ג ד; בירור הלכה סנהדרין כא ב ציון ד. נראה שהמלך רשאי להוציא את הכסף מההקדש רק באישור בית הדין הגדול, ראה סעיף קלד הערה 10.

⁴⁸ ספר העיקרים ד כו. וראה אברבנאל שמואל א טו כז.

⁴⁹ שו"ת מגן גבורים סימן י.

⁵⁰ שו"ת אגרות משה יו"ד א קמט. וראה נחמיה ה טו.

מסתבר, שבימות המשיח נטל המס יהיה נמוך.⁵²

*

העקרון שלפיו אין להכביד על הציבור יתר על המדה התקבל אצל אומות העולם לראשונה במגנה כרטה,⁵³ והוא מוסכם בימינו.⁵⁴ השמירה על עקרון זה מביאה ברכה רבה לכלכלה. כותב אלכסנדר המילטון, מחותמי הכרזת העצמאות של ארצות הברית ושר האוצר הראשון שם: "אפשר להוכיח שהמערכת הפיננסית היצרנית והפורייה ביותר תמיד תהיה המכבידה פחות".⁵⁵ עם זאת, מוסכם שבשעת חירום יש מקום להכביד יותר.⁵⁶

עקרונות אלו באים לידי בטוי בחוקות השונות.⁵⁷

בשוצריה מגבילה החוקה את שיעור המס הישיר שהשלטון המרכזי רשאי להטיל על אזרחים ועל חברות.⁵⁸

⁵¹ ראה חוקת עולם ב עמ' 494: "... משמע דזה שכתב הירושלמי שאסור להרבות יותר מכדי הוצאות השנה בכל שנה ושנה אינו שייך אלא בהוצאות תשלומי חילות ומשרתי המלך – ולכן לפי זה... ואסור לבקש מס מאנשי המדינה לעשות אוצר למען תשלומי הפקידים של השנים הבאות אלא קובעים ההכנסות של המדינה על פי חשבון של ההוצאה השנתית מדי שנה בשנה". אפשר להשיב על דבריו: א. "ל שאיסור 'לא ירבה' נאמר רק למלך ולא לשאר פרנסים, ראה סעיף קנ הערה 47. ב. בשלטון שאינו מלוכני אסור מצד הדן להכביד על הציבור במסים ללא הצדקה, ראה הערות 9 - 11.

⁵² נראה שנטל המס יהיה נמוך בגלל שלש סיבות עיקריות: א. המלך המשיח לא יצטרך לחשוש מפני מלחמות כקודמיו וממילא הוצאות הבטחון ירדו מאד, ראה סוף סעיף רצב. ב. בזמן שיתקיים "ומלאה הארץ דעה את ה' וגו'" ירדו מאד הוצאות בטחון הפנים. ג. הטובה תהיה מושפעת הרבה והוצאות לצרכי רווחה וחברה ירדו מאד, ראה סוף סעיף קצג. בנוסף לכך העם יוכל להתנות עם המלך שלא יכביד עליהם, ראה הערה 34.

⁵³ ראה מגנה כרטה סעיף 15, חירות ומשטר תעודה מס' 1: "להבא לא נעניק לשום אדם כל רשיון לגבות תשלום סעד... פרט לכופר נפש ופרט... ולמטרות הללו יגבה אך ורק תשלום סעד הוגן".

⁵⁴ ראה EB (2008), taxation, Principles of taxation, וראה EB (2008) tax law, The taxing power, Limitations. על תגובות קשות למסים גבוהים אצל אומות העולם בעבר ראה The Wealth and Poverty of Nations עמ' 361. על הגירה ונטישת ישוב בממלכות בהן היה עול המיסים כבד מדי ראה The Wealth and Poverty of Nations עמ' 160 וכן שם בעמ' 239. וראה The European Miracle עמ' 181 שאותה תופעה היתה גם תחת השלטון העותומני. לכך יש להוסיף כי הקש ששבר את גב הגמל, ואשר הביא להכרזת העצמאות של ארצות הברית היה חוק אנגלי שהטיל על האמריקאים מסים נוספים (The Stamp Act of Parliament 1765). וראה חירות ומשטר מסמכים 406 והלאה, על תגובת הקונגרס לחוק זה.

⁵⁵ הפדרליסט פרק יג מס' 35. וראה שם: "היטלים מופרזים על מוצרי יבוא יחוללו רוח כללית של הברחה". וראה הנסיך פרק 3, שאם השליט יכביד את עולו על הציבור המקומי, עשוי הציבור לסייע למורדים בו. וראה The Wealth and Poverty of Nations עמ' 160, וכן שם עמ' 239 שחיילים שמכבידים עליהם אינם נלחמים ביום פקודה.

⁵⁶ ראה מגנה כרטה סעיף 12, חירות ומשטר תעודה מס' 1: "שום תשלום מס בעלות או תשלום סעד לא יוטל אלא על דעת היועצים הכללים של ממלכתנו, פרט לכופר נפש בעד גופנו...". וראה הפדרליסט יג מספר 31.

⁵⁷ ראה ICL חוקת ספרד 31 (1) שהמיסים לא ישאו אופי של חרמת רכוש. ובחוקת גרמניה 106 (3) 2 הוראה מפורשת האוסרת על הכבדת יתר במיסים.

⁵⁸ ראה ICL חוקת שוצריה 128 (1).

צג. שויון

על הפרנסים לנהוג בשויון¹

מלך פוסק הרמב"ם: "כל דין שיחקוק אותו המלך לכל ולא יהיה לאדם אחד בפני עצמו אינו גזל וכל שיקח מאיש זה בלבד שלא כדת הידועה לכל... הרי זה גזל".²
 כותב האלשיך: "... כי ככה ראוי להיות כל שבטי ישראל שוים לפני המלך".³
בית דין הגדול כותב ריה"ל: "התורה צותה שתהיה תורה אחת ומשפט אחד לכלנו".⁴
פרנסים כותב הפלא יועץ: "וכי היכי דאיכא איסור משוא פנים בענין הדין, הוא הדין לענין ההסכמות ותקנות הקהל, צריך כל אפיא שוין, לא ישא פני דל ולא יהדר פני גדול, תורה אחת ומשפט אחד יהיה לכולם".⁵

פרנסים חייבים לנהוג בשויון בשל שני נימוקים עיקריים: א. מאחר ופרנסים נדונים כדיינים, המצוה לנהוג בצדק מחייבת גם אותם.⁶ ב. זו מדת דרך ארץ.⁷ כותב החינוך: "שורש השויות הדין בכל אדם דבר מושכל הוא".⁸
 פרנס הנוהג עם שוים במדה שאינה שוה נדון כפרנס הפועל בשרירותיות.⁹

¹ על שויון במשפחה ראה סעיף קפו. על שויון בחברה ראה סעיפים קצג קצד. על שויון ביחסי עובד מעביד ראה סעיף רסד.
² רמב"ם גולה ואבדה ה יד. וראה מו"ב ב מ; רבינו ירוחם מישרים לב חלק ראשון.
³ אלשיך על שמואל ב פרק טו פסוק ד.
⁴ כוזרי ג לט. וראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות ל יב: "... כשעלו מן הגולה, מפני שהיה בדק הבית צריך להוצאות מרובות היו שוקלין דרכונות שהם גדולים מן הסלעים... שיכול הצבור להוסיף ליתן יותר מחצי סלע, ובלבד שתהא יד כולן שוה". הערת הרב נבצל: "שם זה משום העשיר לא ירבה, מה שבדרך כלל מותר". על שויון בבתי הדין ראה סעיפים רמ שמ.
⁵ פלא יועץ ערך הסכמה. וראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ תו, ושם שם תז.
⁶ ראה סעיף מזו הערה 11. יתירה מזו. מצוה או איסור שנאמרו לכתחילה לדיינים מובנים לחז"ל ולפוסקים כצווי לכל אדם מישראל. ראה בבלי סנהדרין לב ב: " 'צדק צדק תרדף' – הלך אחר בית דין יפה... ", ואילו המשנה סוף פאה, לפי הגירסא שלפנינו, לומדת מפסוק זה שאסור לעני לרמות את הבריות. הרמב"ם בהקדמה לפירוש המשניות עמ' יג לומד מאותו פסוק שעל חכם להודות על האמת. מדרש אגדה (בבוב) פרשת משפטים פרק כג סימן כ דורש: " 'לא תהיה אחרי רבים לרעות' – ללמדך שאם נעשית העיר נדחת אל תמשך אחריהם אלא צא מביניהם". וראה רמב"ם סנהדרין כא ז: "אסור לדיין לשמוע דברי אחד מבעלי דינין קודם שיבא חברו... וכל השומע מאחד עובר בלא תעשה שנאמר לא תשא שמא שוא... ובכלל לאו זה אזהרה למקבל לשון הרע ומספר לשון הרע ומעיד עדות שקר...". וראה ספר המצוות לרמב"ם עשין קעז: "... שנצטוו הדיינים להשוות בין בעלי דינין... והוא אמרו יתעלה 'בצדק תשפוט עמיתך'... ויש בו עוד שראוי לדון את חברו לכף זכות...". 'לא תכיר פנים' נאמר במקורו לדיינים, ראה רש"י דברים טז יט, והוא הדין למורים ראה מדרש הגדול דברים טז יט.
⁷ ספר החינוך מצוה עט.
⁸ על מדת דרך ארץ ראה סעיף מא.
⁹ ראה סעיף מו.

דרך הבורא לנהוג בשויון. המדרש אומר: "ראשיכם שבטיכם" – "אע"פ שמניתי לכם ראשים ושופטים זקנים ושוטרים, כולכם שוין לפני שנאמר 'כל איש ישראל'..."¹⁰. פסוק מפורש בשיר השירים: 'ראשך עליך ככרמל ודלת ראשך כארגמן',¹¹ ומבארים חז"ל: "אמר הקב"ה לישראל: הרשים שבכם חביבין עלי כאלהו שעלה לכרמל... הדלים שבכם חביבין עלי כדוד... ויש אומרים כדניאל".¹² מדרש רבה אומר: "א"ר חנינא בן פזי: אין לך גדול משבט יהודה ואין לך ירוד משבט דן... אמר הקב"ה יבא ויזדווג לו... לפי שהגדול והקטן שוים לפני המקום".¹³ כתב הרמב"ם: "... יתבארו לך חסדיו יתעלה על בראויו בהמצאת ההכרחי באופן סדיר, והשוואתו בין אישי המין בבריאתם. ולפי הבחנה זו האמתית אמר רבן של חכמים 'כי כל דרכיו משפט'".¹⁴ כתב הנודע ביהודה: "והמן השוה מדתו וירד לכ"א בשוה, ותינוקות יוכיחו... ולכן ירד עומר לגולגולת לכל אחד כאיש כאשה כפועל כבטל כגדול".¹⁵

זו מדת התורה.¹⁶ כתב הבית יצחק: "ומתוה"ק יצאה אורה, תורה אחת ומשפט אחד יהי לכם וקטן וגדול שוים".¹⁷ כתב המשך חכמה: "אין חילוק לכל עניני התורה, בין במקום בין בזמן... וכן הוא שוה בין לאדם הגבוה שבגבוהים - משה איש האלקים - להשפל שבשפלים".¹⁸

פרט לתנאים ולנסיבות שבהם קובעת התורה אי שויון,¹⁹ הכל שוים בכל החלטה שלטונית²⁰

- צדיק ורשע,²¹ עשיר ועני,²² איש ואשה,²³ תלמיד חכם ועם הארץ,²⁴ אזרח ותושב חוץ,²⁵ יהודי ונכרי,²⁶ תומכי השלטון והמתנגדים לו.²⁷

¹⁰ תנחומא פרשת נצבים ה.

¹¹ שיר השירים ז ו.

¹² ויקר"ר לא ד.

¹³ שמו"ר מ ד. וראה במדר"ר יד יב; תנחומא כי תשא יג; רש"י שמות לה לד; שם דברים לג ג.

¹⁴ מו"נ ג יב.

¹⁵ שו"ת נודע ביהודה מהדורה קמא או"ח לח.

¹⁶ ראה סעיף מד.

¹⁷ סוף שו"ת בית יצחק יו"ד א.

¹⁸ משך חכמה שמות לב יט. וראה משך חכמה דברים לג ד ד"ה תורה צוה לנו משה מורשה וכו'; שם שמות לב יט; שם דברים י כ; מכתב מאלהו ד עמ' 60; עין איה ברכות א פרק חמישי קט. לשיטת ר"ש, שדורשים טעמא דקרא, לא נתבאר במה חטא שלמה המלך. יתכן לומר שלא מצאנו שצדיק וירא שמים פטור ממצוות ששאר כל אדם חייב בהן, ולא היה בסיס לחילוק שלו. עוד יתכן לומר שהדרשה לא היתה לשם שמים שכן הוא היה נוגע בדבר, וראה מעין זה בהערה 38. וראה סעיף לב הערה 25.

¹⁹ ראה סעיף צד.

²⁰ על השויון ביחס לאזרחים ראה סעיפים צח רמד רמה רמז רסח רעד רפ וראה סעיף רלו.

²¹ יחיד אינו נדרש לסייע לרשע, ולעיתים אף אסור לו לעזור לרשע, ראה סעיפים קעט קפא. לעומת זאת, על רשויות השלטון לתת גם לרשע יחס הוגן. וראה רמב"ם סנהדרין כ ה, שאסור להטות דינו של רשע. מצודת דוד תקמג, מבאר: "וכן לא הנחת מקום לבעלי עבירה לחיות, שהכל יגזלו אותם ויזכו בדין", וכע"ז ראה בבלי קידושין לה א ורש"י שם ד"ה דחיותא היא. על מחויבות השלטון להגן על רשעים ראה רש"י דברים כה יח ד"ה כל הנחשלים אחריו: "חסרי כח מחמת חטאם שהיה הענן פולטן". וראה רש"י שמות יז ט ד"ה וצא הלחם. שויון בזכויות תביעה הוא מעיקר הדין שכן כל אזרחי המדינה ותושבי העיר שותפים ברכוש הציבור, ראה סעיף יט הערה 16 וסעיף לח הערות 32 33. וראה שיעורי תורה לרופאים סימן ערב עמ' 431: "האם מותר לסרב לקבל למרפאה חולה עבריינית... אם היא חברה בקופת חולים, אין הרופא רשאי לסרב לטפל בה, שמכיון שהיא משלמת תשלומים לקופה, הרי הרופא שכיר שלה, ואינו יכול להמנע מרפואתה...".

- שכבות חברתיות, מקצועות והתאגדויות²⁸
- תושבי מחוזות שונים, תושבי ערים ותושבי כפרים²⁹

התנהגות לא שיוונית פוגעת ביעודי התורה³⁰

טובת היחיד וטובת הכלל שנינו: "רבי אליעזר הקפר אומר הקנאה והתאוה והכבוד מוציאין את האדם מן העולם"³¹, וכתב הרמח"ל: "... כי כבר היה אפשר שיכבוש האדם את יצרו על הממון ועל שאר ההנאות, אך הכבוד הוא הדוחק, כי אי אפשר לו לסבול ולראות את עצמו פחות מחבריו, ועל דבר זה נכשלו רבים ונאבדו"³². כותב פירוש קדמון על הסמ"ק: "והנה לכל השנאות יש תקוה חוץ מאותו שנאה של קנאה"³³.

טובת המדינה תחושת קיפוח עלולה להביא לזלזול בשמירת החוקים וההוראות,³⁴ להתחמקות ממלוי חובות ואף לנסיגות למרידה בשלטון.³⁵ אלו הגרים באיזורים מקופחים עלולים לנטוש את המקום ולעבור לאיזורים אחרים.³⁶ במקרים קיצונים איזורים מקופחים עלולים לפרוש מהמדינה³⁷ ואפילו לחבור לאויב.

יש לעיין האם זכאותו של מי שגרם לעצמו להיות נצרך פחותה מזו של מי שאינו אשם במצבו. למשל, יש לדון האם זכאותו של מעשן לתרופות לטיפול במחלה שנגרמה כתוצאה מהעישון פחותה מזו של מי שאינו מעשן. כמו כן, יש לדון, האם זכאותו של מי שבחר במקצוע מסוכן ביותר לקבל זכויות תביעה פחותה מזו של שאר כל אדם. וראה בבלי שבת קכט א: "רב ושמואל דאמרי תרוייהו: כל המקיל בסעודת הקזת דם מקילין לו מזונותיו מן השמים ואומרים הוא על חייו לא חס, אני אחוס עליו!" וראה עין יעקב, עין יעקב יומא לה ב ד"ה אותו היום. וראה חידושי בתרא, בבא בתרא קה. וראה נקדש בצדקה פרק ט. לאור האמור לעיל נראה שעל הציבור לשקול בכובד ראש כל סטיה מעקרון השוויון, מאחר ולפעולות אי שיווניות של ציבור השלכות מרחיקות לכת. וראה סעיף סז.

²² ראה סעיף פג, שעל הפרנסים לכבד כל אחד. וראה סעיף קצג.

²³ ראה סעיף צד וסעיף שיח.

²⁴ ראה הערה 18. וראה סעיף צד.

²⁵ ראה סעיפים רלא רלג רמה.

²⁶ ראה סעיף צד.

²⁷ ראה מסילת ישרים פרק יט: "יודוד היה מתהלל במדתו זאת הטובה, שאפילו לשונאיו היה משתדל להיטיב".

²⁸ ראה שו"ת אורח משפט, חושן משפט ב: כותב הראי"ה קוק: "... דרכה של תורה... שלא יעשה שום עול לחלק אחד, ולומר שהוא מתבטל לגמרי בערך הרוב הכללי...". וראה סעיף קכא בדיון על המפלגות.

²⁹ ראה, לדוגמא, סעיף רעד הערה 9; סעיף רפ הערה 11.

³⁰ ראה סעיפים כז - לא.

³¹ ראה משנה אבות ד כא.

³² מסילת ישרים יא. וראה רש"י בבלי זבחים צ ב ד"ה שלמין של אמש קודמין. וראה סעיף קנח.

³³ סמ"ק עם פירוש צביון העמודים ח סוף הספר מצוה ח. ראה בבלי סנהדרין קח ב תשובה ניצחת וכו'.

³⁴ ראה רש"י איכה א י, שעמון ומואב רצו לשרוף ספרי תורה משום שכתוב בהם: "לא יבוא עמוני ומואבי בקהל ה'". הערת הרב בנצל: "ועי' שמואל א י"א ב' ורש"י שם".

³⁵ ראה רש"י שמואל ב יט מד. וראה מדרש שמואל יד. וראה שמואל שם בהמשך, שבשל הקנאה מרד שבע בן בכרי. על קבוצה ממורמרת המסכנת את השלטון ראה שופטים ח א - ג, וכן שם יב א - ו.

³⁶ ראה סעיף סט הערה 18.

³⁷ קרח ועדתו רצו לחזור למצרים. על סכנת פרישה מהמדינה ראה סעיף קצו.

קידוש השם פוסק המהרי"ק לדיינים: "פשיטא שיש להו להשוות מדותיהן, ולא להטיל עונש על אדם אחד, ומשאר עמי הארץ אשר נוהגין תמיד לעשות המנהג הרע הזה העלם יעלימו את עיניהם. חלילה מעשות כדבר הזה, שאין זה סייג לתורה אלא חילול התורה, כי יאמרו העולם שמחמת שנאה ואיבה החמירו על זה יותר מעל שאר אנשים ונמצא שם שמים מתחלל ח"ו".³⁸

הכתובים מעידים שדוד המלך הקפיד על השויון. פסוק מפורש בשמואל א: "ויאמר דוד... כי כחלק הירד במלחמה וכחלק הישב על הכלים יחדו יחלקו".³⁹ פסוקים מפורשים בשמואל ב: "ויבא גד אל דוד ויגד לו ויאמר לו התבוא לך שבע שנים רעב בארצך אם שלשה חדשים נסדף לְפָנֶיךָ וְהָיָה רִדְפָךָ וְאִם הָיִיתָ שְׁלֵשֶׁת יָמִים דָּבַר בְּאַרְצְךָ... ויאמר דוד אל גד צר לי מאד נפלה נא ביד ה' כי רבים רחמיו וביד אדם אל אפלה", ומבאר המדרש: "אשאל דבר שהכל שוין בו, עניים ועשירים נערים וזקנים...".⁴⁰

זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם בהלכות שכנים: "... היו בני המצר רבים כולם זוכים בזו השדה הנמכרת והיא ביניהם לפי מניינם".⁴¹ פוסק הרמב"ם בהלכות עירובין: "אין מערבין בחצירות אלא בפת שלמה בלבד", ומבאר ההגהות מימוניות: "... משום איבה, פי שיקפידו על זה אני נתתי שלמה ואתה נתת פרוסה".⁴²

במעהרין החליטו: "הסכמה מנויה וגמורה פה אחד כולנו יחד שיהא נבררים ששה אנשים... דהיינו בכל גליל יהיו שנים ראשים ראשי מדינה... וגם יהיו ששה האלופים מבוררים וגובה מסים, דהיינו בכל גליל שני מבוררים ובכללם יהיו ששה מבוררים".⁴³ תקנות חברת מאה שערים קובעות: "בכל זכות החברה ומשפטיה ותקנותיה, משפט אחד לכולם, לא יבוכר איש על רעהו, ולא יהדר פני דל או עשיר או קטן או גדול...".⁴⁴

כאשר לא ניתן להנהיג שויון מוחלט, על הפרנסים להנהיג את השויון המירבי האפשרי.⁴⁵ ולפייס את המופלים לרעה. כותב הרלב"ג: "להודיע שראוי לברוח מהקטטה והמריבה כפי היכולת כל

³⁸ שו"ת מהרי"ק קפח. וראה שו"ע יו"ד שלד יט: "זקן שנידה לצורך עצמו, אפילו כהלכה, אינו נדוי...". ומוסיף הרמ"א: "... או שעשה לו משום שנאה, כגון שאנו רואים שנידה לאחד, ואחרים שעשו כמותו לא נידה וכל כיוצא בזה". וראה שו"ת אבקת רוכל ר. על אפליית תלמידי חכמים לטובה ועל אפשרות שאפליה מעין זו תגרום לחילול השם ראה יש"ש פרק החובל נח.

³⁹ שמואל א ל כג – כד. וראה רמב"ם מלכים ד ט. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ מד. המבאר מה היה החידוש של דוד המלך.

⁴⁰ תנא דבי אליהו רבה פרשה ח ד"ה ויבא גד אל דוד ויאמר לו וגו':

⁴¹ רמב"ם שכנים יב ה.

⁴² הגהות מימוניות על רמב"ם עירובין א אות ד.

⁴³ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק כד.

⁴⁴ תקנות חברת מאה שערים סעיף יא, מגנזי ירושלים ב עמ' יב.

⁴⁵ ראה, לדוגמא, בראשית מט יד – טו: "יששכר חמר גרם... וירא מנוחה כי טוב...". ומבאר הרד"ק "לא יצא למלחמה עם שאר השבטים כשיצאו אלא יתן מס למלך ישראל שינחנו בארצו". וכ"כ העמק דבר בראשית מט יד – טו.

שכן כשיהיה איפשר שיתחדש מהמריבה ההיא ביטול הגעת תועלת ולזה ספר שהשתדל גדעון במה שהתרעמו עליו בני אפרים בפיוס... ולבקשת השלום השפיל עצמו מאד וכבד אותם".⁴⁶
 בכל מצב על הפרנסים להשתדל למנוע תלונות על קיפוח.⁴⁷

זו דרך הבורא. אומר המדרש: "למה ניתנה במדבר שאלו נתנה להם בארץ היה השבט שניתנה בתחומו אומר אני קודם בה, כך נתנה דבר שיהיו הכל שוין בה".⁴⁸
 הנביא שמואל הטיל גורל בבחירת שאול המלך.⁴⁹

זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "כל העבודות האלו שעושין בכל יום בפייס היו עושין אותן... ארבעה פייסות היו מפייסין בכל יום בשחרית, הפייס הראשון מי תורם את המזבח, הפייסו וזכה מי שזכה לתרום, והוא מסדר את המערכה, והוא מעלה שני גזרי עצים למזבח, והוא מכניס מחתה מלאה אש מן המזבח החיצון למזבח הזהב להקטיר עליה קטורת",⁵⁰ ומבאר הקרית ספר: "תקנו חכמים פייסות לכל העבודות משום דנפישו כהנים ואתי לאינצויי".⁵¹

כך נהגו בקהילות. כותב הבן איש חי: "עיר אחת שהיו מקדמת דנא הכהנים שבה מריבים זע"ז על מצות הפדיון של הבכורים... ולכן עשו הקהל בצרוף כל החכמים הסכמה אחת... שיעשה הרב של העיר בתחילת השנה גורל על כל הכהנים הנמצאים בעיר מי יהיה ראשון מי יהיה שני ואז מי שיצא בגורל ראשון הוא הפדיון של בכור הראשון שיהיה באותה שנה... וכן בכור השני הוא חלקו של כהן שיצא שני בגורל...".⁵²

לעיתים עדיף להמנע מפעולה מאשר לגרום לאי שויון.⁵³ אומר הירושלמי: "ר' ציוה שלשה דברים בשעת פטירתו... ואל תספידוני בעיירות מפני המחלוקת", ומבאר קרבן העדה: "שכל אחד יאמר אני אספידנו".⁵⁴

⁴⁶ רלב"ג שופטים פרק י פסוק ד התועלת היג. הערת הרב נבנצל: "זה בניגוד לפתח (שופטים י"ב). וראה רש"י שמות ו יד; משך חכמה שמות ו יג. וראה בבלי מגילה כד א: "המפטיר נביא הוא פורס על שמעי", וגמרא שם. וראה ערוך השלחן יו"ד רסה טז.

⁴⁷ ראה רש"י במדבר טו א שקרח טען שלפי הסדר הוא היה ראוי להיות נשיא בני קהת ולא אליצפן בן עוזיאל. וראה תורה שלימה על במדבר טז אות קלו שקרח הסית גם בני שבטים אחרים בטענה שמשה רבינו הקדים את נחשון בן עמינדב לשאר הנשיאים.

⁴⁸ במדר"ר יט כו. וראה מכילתא שמות כ ב.

⁴⁹ ראה שמואל א י כ-כא. הערת הרב נבנצל: "הוא נמשח על ידי שמואל מפי הגבורה, והגורל לא הי' אלא הוכחה ששמואל צדק, ועוד שהי' זה באו"ת". וראה תוספתא יומא א ו מהדורת ליברמן: "פנחס איש חבתה שעלה גורלו להיות כהן גדול". וראה ערוך השלחן העתיד כלי המקדש כג א: "ואפשר שהיו שנים או יותר שהיו ראויים לזה, והוכרחו להטיל את הגורל". וראה תוספתא כפשוטה יומא עמ' 728 שדן בענין זה. וראה שו"ת אפרקסתא דעניא א קכו, על מנוי רב על פי הגורל. וראה שושנת העמקים, עמ' מד בהערה. על שימוש בגורל כדי לקבוע את סדר הדרשות של מרא דאתרא בבתי הכנסת השונים ראה פנקס קהילת רומא החלטה 111 משנת שפ"א לפ"ק. במקרה שצריכים להפעיל שיקול דעת אסור לעשות גורל, ראה סעיף נו הערה 32.

⁵⁰ רמב"ם תמידים ומוסיפים ד ה. על המונח פייס ראה בית הבחירה יומא כב א: "אבל הלשון הוא שנעשה כדי שיתפייס דעתם בכך ולא תהא קטאה ביניהם".

⁵¹ קרית ספר על אתר.

⁵² תורה לשמה רמח.

⁵³ ראה סעיף נז.

⁵⁴ קרבן העדה ירושלמי כתובות יב ג. הערת הרב נבנצל: "ע"י בגמרא שעשה לכבוד תורתו". כוונתו לבבלי כתובות קג ב: "סבור מינה משום טרחא הוא דקאמר... שמע מינה משום יקרא הוא דקאמר".

אין תוקף להחלטות שרירותיות שיש בהן אי שוויון. פוסק הרמ"א: "ואם המלך חקק לבעל אומנות אחד, כגון שחקק למלוה בריבית איזה דבר, יש אומרים דלא אמרינן ביה דינא דמלכותא דינא, הואיל ואינו חקוק לכל".⁵⁵ פוסק הרדב"ז: "...קהל טריפול... לא היה בידם כח לזה כיון שאין הדבר שוה לכל בני המלכות, דדינא מלכותא אמרינן ולא גזלותא".⁵⁶

על הפרנסים לעקוב ולפקח שלא יוצרו במדינה מצבים של אי שוויון ובמדת הצורך לפעול לביטולם או לפחות לצמצומם.⁵⁷ במיוחד עליהם להקפיד על הרווחה ועל שוויון הזדמנויות בתעסוקה, בחינוך ובבריאות.⁵⁸

כותב הרב שמחה לוצאטו: "המדינאי, כל שהוא מצויין ונבון, חייב להשתדל, שנכסי העיר ועושרה יחולקו... בהתאם לחוקי החלוקה הצודקת; שכל תושביה יזכו איש איש בחלקו".⁵⁹ זו מדת חכמים. חז"ל תקנו לחלק את הפאה שלש פעמים ביום, ופוסק הרמב"ם: "...ולמה לא קבעו לה עת אחת ביום? מפני שיש שם עניות מניקות שצריכות לאכול בתחלת היום, ויש שם עניים קטנים שאין נעורין בבקר ולא יגיעו לשדה עד חצי היום, ויש שם זקנים שאינם מגיעין עד המנחה".⁶⁰

בכל מקרה של ספק לגבי פירוש גזירות, תקנות או דברי התורה יש לפרשם ולבצעם באופן שהתוצאה תביא ליותר שוויוניות. פוסק החתם סופר: "כיוצא בו בתורתנו הקדושה דכתיב בפי צו לכהן 'המקריב לו יהי' דפשטי דקרא משמע דכל הקרבנות שיש בהם יגיעה ועבודה רבה יהי לכהן המקריב ואיך לא יטלו חלק בזה ואך מנחה חריבה שאין בה עבודה ויגיעה יהי לכל בני אהרן איש כאחיו. ואך אין הדין כמשמעו הקרא אלא קבלה עפ"י חז"ל כל כהן שראוי להקריב לאפוקי כהן טמא אלא כל שראוי להקריב באותו משמר יתחלקו להם בשוה כל קרבנות היום אעפ"י שזה יגע וזה נח במרגוע וכי הרמב"ן בחומש שזהו משום תקנת ושלם בהמ"ק והכהנים ע"ש...".⁶¹

⁵⁵ שו"ע חו"מ ס"ט ח בהגה. וראה כנסת הגדולה על טור חו"מ שסט הגהות הטור ס"ק כט, שהפוסקים נחלקו בשאלה אם מלכות נכרים רשאית לנהוג במדה שאינה שוה עם מיעוטים שונים הנתונים למרותה. ביאור הגר"א שו"ע חו"מ ס"ט ח פ"ג מקשה, שבסעיף ח פוסק הרמ"א שאסור להפלות ואילו בסעיף ו פוסק הרמ"א שיותר למלך להפלות אזרחים. נראה לחלק, שאם מנקודת מבטו של המלך יש הצדקה לאי שוויון, כגון שהוא מטיל יותר מס על מיעוטים שאינם נאמנים לו (ראה דעת מקרא עזרא נחמיה נספחות, ו. המסים) הרי שדינא דמלכותא דינא. וראה שו"ת ציץ אליעזר טז מט; שו"ת אגרות משה חו"מ א מה. וראה תרומת הדשן שמא: "... ומתוך שכן דרך המלכים ושרים דין הוא לכל אשר יעלה בלב המושל מעצמו להכביד לזה ולהקל מזה לזה...". וצ"ל שמדובר רק כשמושל שיקולים ענייניים המצדיקים זאת.

⁵⁶ שו"ת רדב"ז ו ב אלפים רמח.
⁵⁷ ראה תורת חובת הלבבות שער הבטחון פרק רביעי; אורחות צדיקים שער הקטנה; מנורת המאור, הקדמה לנר ראשון; פלא יועץ ערך לבישה, ערך תקון וערך ימים טובים. וראה אבדרי"ן יב ו בענין קנאה בין המלאכים.

⁵⁸ ראה סעיפים קו קז קכא קמח.

⁵⁹ מאמר על יהודי ונציה עמ' 95. וראה סעיף רסט, על יחס הרב לוצאטו לשאיפה לשוויון כלכלי מוחלט.

⁶⁰ רמב"ם מתנות עניים ב יז.

⁶¹ שו"ת חתם סופר חו"מ מד. וראה בבלי בבא בתרא קכא ב. הרשב"ם מבין שארץ ישראל חולקה על פי עקרון השוויון, וחכמים רק נחלקו בשאלה האם השוויון הוא רק בין השבטים או שכל פרט ופרט קבל חלק שוה.

גם כיום תקף עקרון השויון. פוסק הרב אייפרס: "אסור על פי דין תוה"ק להפלות לרעה בין לבנים לשחורים".⁶² פוסק הרב שרמן לגבי זכויות גנות העובדות ברשת גנים: "גם אילו היו מנהגי הרשת בענין התנאים הסוציאליים נחשבים לימנהג, עדיין יש לטעון שמנהג זה נחשב כ'מנהג גרוע', שכן הוא פוגע בעקרונות הצדק והיושר של תורה בהיותו מפלה לרעה את הגנות העובדות ברשת זו לעומת רוב רובן של הגנות בארץ".⁶³

כיום יד ישראל אינה תקיפה והשלטון נוהג בשויון גם במקרים שעל פי דין תורה אין לנהוג כן.⁶⁴

הנביא יחזקאל מתנבא על ימות המשיח: "ונחלתם אותה איש כאחיו", ומפרש רד"ק: "כל החלקים יהיו שוים".⁶⁵

הגמרא אומרת: "לעולם הבא, אין לך כל אחד ואחד שאין לו בהר ובשפלה ובעמק, שנאמר: 'שער ראובן אחד שער יהודה אחד שער לוי אחד'".⁶⁶

*

אחד העקרונות המדיניים המרכזיים בימינו הוא עקרון השויון,⁶⁷ ולפיו יש להקפיד, הן ביחסים שבין השלטון ובין האזרחים והן ביחסים שבין האזרחים בינם לבין עצמם, על הכלל של 'ואהבת לרעך כמוך' או בניסוח אחר: מה ששנוא עליך לא תעשה לחברך.⁶⁸

חשיבות גדולה נודעת לדרישה לנהוג בשויון גם כלפי קבוצות בציבור.⁶⁹ כותב פרופ' אייזנשטדט, מומחה לסוציולוגיה פוליטית: "במונח המדינה המודרנית מתכוונים אנו לאותו טיפוס של מדינה, שהתחיל מתפתח המאה הט"ו במערב אירופה... סימני ההכר העיקריים של מדינה זו מבחינה סוציולוגית הם: א. ריכוזו של השלטון ואחדותו הטריטוריאלית, היינו ביטול כל מעמד

וראה שו"ת נודע ביהודה מה"ק חו"מ כ: "אבל בתיקון כזה להשביע קצתם ולפטור קצתם בלי שבועה או בשבועה קלה לאחד ולאחד בשבועה חמורה זה אינו כדין המשנה".

⁶² שו"ת ושב ורפא ג רנ. וראה שו"ת אגרות משה ט אבן העזר א: "בענין האתיופים... דפשוט שיש לקרבם... ואין לדינא חילוק במה שהם שחורים...".

⁶³ הרב אברהם שרמן, "מנהג המדינה ביחסי עובד ומעביד", תחומין יח עמ' 236 – 247. על מנהג גרוע ראה סעיף לו.

⁶⁴ ראה סוף סעיף צד ובעיקר הערות 39 ו-40.

⁶⁵ יחזקאל מז יד ורד"ק שם.

⁶⁶ בבלי בבא בתרא קכב א. וראה בענין זה א"ת ערך ימות המשיח.

⁶⁷ ראה The Principles of Political Thought עמ' 127 – 126 שהדרישה לנהוג בשויון נובעת מהדרישה לנהוג בצדק. וראה The Constitution of Liberty עמ' 93, שהדרישה לנהוג בשויון נובעת מהצורך למנוע קנאה. מנימוקים אלו ברור שהדרישה לשויון אינה קשורה בהכרח לזכויות אזרח, וראה הה"מ 838. הדרישה לנהוג בשויון היא אחת הדרישות המרכזיות של הליברליזם הפוליטי שהוא חשיבה פוליטית המדגישה את הערך של חירות הפרט ואת תפקידה של המדינה בהגנה על זכויות אזרחיה, ראה EB (2008), liberalism, Introduction. וראה Democracy and its Critics עמ' 86, שעקרון השויון המהווה את יסוד היסודות של המשטר הדמוקרטי מבוסס על ההשקפה היהודית שכולם שוים לפני המקום. וראה סעיף רי.

⁶⁸ ראה בבלי שבת לא א וחידו"א שם; קרית ספר הלכות דעות פרק ו.

⁶⁹ ראה Human Development Report 2000 פרק 3.

מדיני וחברתי מיוחד בשביל מחוזות מסוימים והנהגת אחידות שלטונית ואדמיניסטרטיבית לגבי כל חלקי המדינה".⁷⁰

השויון בא לידי בטוי גם בחלוקה, וכל האזרחים וכל אזורי המדינה אמורים לזכות לשויון ברמת השירותים שהמדינה נותנת ובכלל זה במערכות המשפט, התעסוקה, הרווחה, החינוך, הבריאות. על מוסדות הממשל לפעול בכל רחבי המדינה ברמה שווה ובנגישות שווה.

מוסיף כותב פרופ' דינשטיין: "השאלה אם קיימת במדינה מסוימת אפליה אסורה... נחתכת ביסודו של דבר לא לפי המצב המשתקף על גבי הנייר, כי אם לפי המצב השורר במציאות".⁷¹

כמו כן, על המדינה לפעול גם למניעת אפליות שאינן נגרמות על ידי השלטון,⁷² בעיקר בכל הנוגע לסיפוק הצרכים הבסיסיים.⁷³ ארגונים בינלאומיים בוחנים מה מדת השויון שבכל מדינה ומדינה ובעיקר את הפערים שבהשגים הכלכליים, החינוכיים והבריאותיים,⁷⁴ בין בעלי ההכנסות הגבוהות ובין בעלי ההכנסות הנמוכות, בין איזורים שונים במדינה, בין קבוצות בעלות מוצא אתני שונה, בין גברים ונשים, בין תושבי ערים וכפרים וכד'.

קיימת מודעות לקושי הגדול להגדיר את אמות המדה שלפיהן קובעים שויון, ולבעייתיות הכרוכה בישומו כאשר הוא מתנגש בערכים אחרים.⁷⁵ גם כאשר לא קיימת התנגשות ערכים, פעמים רבות לא ניתן להגיע לשויון מוחלט בשל בעיות ביצוע.⁷⁶

מגילת היסוד של האומות המאוחדות מונה את שאיפות הארגון, ואחת מהן היא לאשר מחדש את האמונה בזכויות שוות של גברים ושל נשים.⁷⁷ ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לזכויות ולחירויות שנקבעו בהכרזה זו ללא הפליה כלשהי... גדולה מזו. לא יופלה אדם על פי מעמדה המדיני, על פי סמכותה או על פי מעמדה הבינלאומי של המדינה או הארץ שאלה הוא שייך...".⁷⁸

⁷⁰ ראה מאמרו: "תכונות יסוד של המדינה המודרנית (מבחינה סוציולוגית)", מדינה וחברה סוגיות בסוציולוגיה פוליטית, עמ' 87 התכונה הראשונה. על שאר סימני ההכר ראה סעיף קו הערה 119; סעיף קיט הערה 43; סעיף קמג הערה 91; סעיף קמח הערה 93; סעיף קנ הערה 3.

⁷¹ ההח"מ סעיף 837. ראה גם The Principles of Political Thought עמ' 147 - 131.

⁷² ראה Political Philosophy עמ' 193 - 203.

⁷³ שויון הזדמנויות מוחלט לא ניתן לביצוע, ראה Democracy and its Critics עמ' 115.

⁷⁴ על המרכיבים הקובעים את מדד ההתפתחות האנושית ראה Human Development Report 2000.

⁷⁵ דוגמה בולטת לבעייתיות זו אפשר להביא מתחום בריאות הציבור. כדי להבטיח טיפול רפואי שיוני בכל רחבי המדינה יש להשקיע יותר פר נפש בפריפריה מאשר במרכז. מובן מאליו, שמדיניות כזו עשויה לגרום להקצאת פחות משאבים למרכז שבו צפיפות האוכלוסין גדולה יותר, ולהצלת פחות חיי אדם. כיצד עקרון השויון עשוי בתנאים מסוימים לפגוע בהצלת חיי אדם, ראה Bureaucracy: What Government Agencies Do and Why They Do It עמ' 172. על עקרון השויון כמתנגש בערכים אחרים ראה The Law of Peoples עמ' 40, ועמודים 64-67.

⁷⁶ רולס טוען בספרו The Law of Peoples שעל פי ההשקפה הליברלית יש לדאוג לשויון מוחלט. עם זאת, מדבריו משמע שהוא מודע לכך שקיימות השקפות שאינן ליברליות שאינן מקפידות על שויון מוחלט, ולמרות זאת הוא מוכן להגדירן כהשקפות הוגנות (decent), וההשקפה הליברלית עשויה להשלים עמן, כל עוד אי השויון אינו גדול מדי, ראה שם עמ' 64 - 67.

⁷⁷ הקדמת מגילת היסוד של האומות המאוחדות. ראוי לציין, כי זו זכות האדם היחידה הנוכרת במגילה זו.

⁷⁸ הכרזה סעיף ב.

האמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת שגם בשעת חירום יש להקפיד על שויון.⁷⁹ אין כמעט חוקה בימינו שאינה קובעת שיש להקפיד על שויון. במקצתן עקרון השויון נזכר כבר בהקדמה או בסעיף הראשון.⁸⁰ במדינות רבות בעלות משטר פדרלי קיימת הוראה חוקתית שיש להקפיד על שויון בין האיזורים השונים או בין המדינות.⁸¹ במדינות פדרליות מקפידים שלכל המדינות תהא נציגות שווה לסנאט,⁸² ולעיתים אף על כך שלכל מדינה תהא נציגות שווה בקרב הפקידות הבכירה.⁸³ בכמה מדינות שבהן יש שתיים או שלש קהילות מרכזיות, קובעת החוקה על השלטון לנהוג במדה שווה עם קהילות אלו.⁸⁴

חוקות אחדות מדגישות כי יש להקפיד על ביצוע עקרון השויון הלכה למעשה.⁸⁵ חוקות אחרות קובעות שעל רשויות השלטון להבטיח שויון הזדמנויות מירבי⁸⁶ או לסלק את המכשולים המונעים או המכבידים על יישומו המלא של השויון.⁸⁷

כמה חוקות קובעות שעל המדינה לעקור אפליות.⁸⁸ באחדות קיימת הוראה חוקתית לפיה יש להקטין פערים בין אזורים שונים.⁸⁹ באחרות קיימת דרישה לשויון סביר בין המדינות המרכיבות של כלל המדינה.⁹⁰

⁷⁹ כתבי אמנה 1040 סעיף 4, וראה סעיף שכה.

⁸⁰ ראה ICL הקדמה חוקת צרפת; שם חוקת הולנד סעיף 1.

⁸¹ ראה ICL חוקה בלגיה סעיף 9; שם חוקת אוסטרליה 99.

⁸² ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף א פסקה 3 א; ICL חוקת שוויצריה סעיף 96.

⁸³ ראה ICL חוקת גרמניה 36 (1).

⁸⁴ ראה גם ICL בחוקה הבלגית סעיף 67 העוסק בהרכב הסנאט ושם מפורט כמה נציגים יש לנציגי דוברי השפות השונות והקהילות השונות. וראה שם 99 (2) שמחצית השרים בבלגיה יהיו דוברי צרפתית ומחציתם דוברי הולנדית. וראה שם חוקת קפריסין 6.

⁸⁵ ראה ICL חוקת שוויצריה 8 (3) שהחוק יעשה למען שויון חוקי וממשי בין גברים ונשים.

⁸⁶ ראה ICL חוקת שוויצריה 2 (3).

⁸⁷ ראה ICL חוקת ספרד 9 (2).

⁸⁸ ראה ICL חוקת פאראגוואי 46 שהמדינה תסלק את כל המכשולים ותמנע את הגורמים אשר תומכים או מקדמים אפליה. לדוגמא, בארצות הברית היתה אפליה של כושים בקבלה לעבודה, באפשרות לשכור דירה וכיו"ב. כמו כן היתה אצל המעבידים אפליה כנגד נשים בשל הריון לידה וכד'. על אפליה של נשים בנוגע לביטוח ראה 14.24 Constitutional Law.

⁸⁹ ראה ICL חוקת ברזיל 3 III ושם VII 170 על הקטנת פערים בין איזורים וכן בין מעמדות במדינה. ראה גם שם חוקת שוויצריה 135 (1) שהשלטון המרכזי צריך לעודד שויון כלכלי בין המדינות. ראה גם שם בסעיף 31 4 שעל השלטון המרכזי לקחת בחשבון את מצב ההתפתחות הכלכלי האינדבידואלי של כל איזור במדינה, ושם בסעיף 42 נאמר שעל השלטון המרכזי לעודד שויון פיננסי בין הקנטונים.

⁹⁰ ראה ICL חוקת גרמניה 107 (2).

צד. אי שויון¹

הפרנסים רשאים, ולעיתים אף מצווים, לנהוג באי שויון עם אלו שאינם שוים.²

טובת היחיד צרכים שונים, מגבלות שונות ויכולות שונות מחייבים התייחסות שונה. פסוק מפורש בתורה "בצדק תשפט עמיתך" וכותב ספר החינוך: "ואמרו זכרונם לברכה שאם באו לפניך הרבה דינין ויש ביניהם דין יתום ואלמנה, שמצוה להקדימן, שנאמר שפטו יתום ריבו אלמנה, כלומר שבדינם נצטוינו לזרו יותר מבדין אחרים. וכך אמרו זכרונם לברכה שדין תלמיד חכם קודם לדין עם הארץ, ודין אשה קודם לדין איש, לפי שבושת האשה מרובה. וכל זה שאמרנו בכלל בצדק תשפטו הוא".³

חסידי האדמו"ר מליובאוויטש כותבים בשמו: "שויון זכויות אמיתי הוא כאשר כל אחד ואחד מגיע לתכלית השלמות בהתאם לכשרונות ולאפשרויות שנתנו לו על ידי הקב"ה".⁴

טובת הכלל טובת הכלל מחייבת שתהיה חלוקת תפקידים. זו מדת התורה. כותב המשך חכמה: "הנה מצוות התורה יש אשר לכהנים ויש אשר ללויים ויש לכהן גדול ויש למלך או לסנהדרין, ויש למי שיש לו קרקע ובית, רק בכלל ישראל צריכה התורה להתקיים ויכל ישראל ערבין זה לזה' ובקיומם כולן מקבלים שכר... שכל האומה הישראלית הוא אדם אחד... וכל אחד צריך לקיים מצוה התלויה בו, ובכללותם הוא 'אדם' שלם".⁵ כותב הראי"ה קוק: "הזהירות של מניעת ההשויה של קטן וגדול וחילוק המעלות היא מאד נחוצה... למען יהיו הקטנים נשמעים לגדולים, והכרת החופש האמיתי שהיא שמירת המשטר הכללי תבא רק על ידי ההכרה היותר ברורה בערך של כל יחיד וכל כחה בין הכלל".⁶ כותב הרב נבנצאל: "היהדות... דוגלת באחדות. לא הכל שוה בעולמו של הבורא - אבל הכל מאוחד ושואף לאותה מטרה משותפת שקבע לו הבורא".⁷

טובת הכלל מחייבת לתמוך באלו התורמים לכלל הציבור.⁸

טובת השלטון וטובת המדינה⁹ מן הראוי שהשלטון יכיר תודה לתומכים בו. "וברזיל זקן מאד בן שמונים שנה והוא כלכל את המלך בשיבתו במחנים... ויאמר המלך אל ברזיל אתה עבר אתי וכלכלתי אתך עמדי בירושלם".¹⁰

¹ ראה סעיף צג.

² נושא זה עולה בסעיפים רבים, ובמיוחד בסעיפים קעה רמח רמט שיח שכ.

³ ספר החינוך רלה. על הדרשה של ספר החינוך ראה סעיף צג הערה 7. וראה בבלי סנהדרין לב ב: "צדק צדק תרדף" אחד לדין ואחד לפשרה. כיצד? שתי ספינות עוברות בנהר ופגעו זה בזה... אם עוברות שתייהן שתייהן טובעות, בזה אחר זה שתייהן עוברות... טעונה ושאינה טעונה תידחה שאינה טעונה מפני טעונה". וראה העמק דבר דברים טז כ. לפי דרכנו למדנו מדברי הגמרא שאת ההוראה שיש להתייחס לשונים באופן שונה לומדים מהפסוק "צדק צדק תרדוף" ודלא כבעל החינוך. וראה סעיף קלב הערה 6.

⁴ התועדויות תשמ"ב חלק ג עמ' 1661.

⁵ משך חכמה שמות יט ח. וראה שם דברים ד כט והפטר פרשת דברים. וראה כתב סופר ריש פרשת ניצבים.

⁶ עין איה ברכות ב בכורים לג.

⁷ שיחות בראשית שיחה ה. אחדים מחכמי מדעי המדינה טוענים, שיש מקום לתלות את זכויות האזרח במדת תרומתו לציבור, ראה סעיף קיח הערה 63.

⁸ ראה סעיף סז הערה 11; סעיף רמח הערה 53.

⁹ ראה הערה 16.

¹⁰ שמואל ב יט לג - לד.

השלטון רשאי לנקוט באי שויון מנימוקים של חיזוק הדת ותיקון העולם. פוסק הריב"ש: "יכולין בני העיר לעשו' ביניהם תקנות, וגדרי', והסכמות, ולקנוס העובר עליהם, מדין תורה... ואף על גב דאינן דברים כוללין לכל בני המדינה, אבל הם כנגד: מוכרי פירות לבד; או כנגד הפועלים לבד, ואית להו פסידא בהכי; אעפ"כ הרשות בידם".¹¹

זו דרך הבורא. אומר הנביא: "... כי אני ה' עשה חסד משפט וצדקה בארץ", ומבאר הרמב"ם: "אבל מלת צדקה היא נגזרת מן צדק... ופירושו להביא לכל בעל זכות את המגיע לו, וליתן לכל מצוי מן הנמצאים כפי הראוי לו".¹² אומרת הגמרא: "כתיב לחם וכתוב שמן וכתוב דבש. אמר רבי יוסי רבבי חנינא: לנערים - לחם, לזקנים - שמן, לתינוקות - דבש", ומבאר רש"י: "לחם יפה לבחורים ושמן לזקנים ודבש לתינוקות".¹³ פסוק מפורש בתורה: "ובמדבר אשר ראית אשר נשאך ה' אלוקיך כאשר ישא איש את בנו בכל הדרך אשר הלכתם עד באכם עד המקום הזה", ומבאר בעל הטורים: "שלא היה הדרך ככולם שוה, אלא לכל אחד לפי מה שהיה צריך היה הענן נושא אותן יש בגובה ויש בנמוך".¹⁴

פרנס שאינו נוהג על פי עקרונות האי שויון הרי הוא כפרנס הפועל בשרירות לב.¹⁵

התורה מתירה אי שויון רק בתנאים ובנסיבות הבאים

א. **שוני רק מנימוק עניני** הרשב"ש פוסק: "ואם אחר שהסכימו הקהל שלא ליתן יין לישמעאל רצו לתת היתר בזה לאיש אחד, רשאיין הם בכך כל שרואים שיש תקנה בדבר".¹⁶ פוסק המשא מלך: "... שאם רוב הקהל פטרו ליחיד מן המס על כרחך צריך שיהיה במחילה זאת שום טעם ותיקון בקהל, דאם לא כן מאיזה טעם יתקיים פטורם...".¹⁷ מנימוקי פוסקים אלו אפשר להסיק שפרנסים רשאים לנהוג אי שויון זמני ביחס לשוים אם הנימוק הוא אפליה מתקנת.¹⁸

ב. **רק במדה המתחייבת מן השוני** כותב ריה"ל על הפרנס האידיאלי: "הוא נוהג בכלם בצדק, לא יעשק איש מהם ולא יתן לאיש יותר ממנתו הראויה לו".¹⁹ זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם בהלכות מתנות עניים: "מצווה אתה להשלים חסרונו ואין אתה מצווה לעשרו".²⁰

¹¹ שו"ת הריב"ש שצט. וראה משפט שלום קונטרס תיקון העולם סימן רלא ס"ק לא: "להטיל מס על מו"מ ידוע לאו כל כמיני דרבים להזיק ליחיד... אבל מכל מקום, היכי דיש להם טעם הגון שיהי' זה המס מזה המו"מ הידוע... לאו כל כמיניה". וראה סעיף צג הערה 55.

¹² מו"נ ג.ג. וראה מו"נ א לד ושם ג.ג.

¹³ רש"י בבלי יומא עה ב ד"ה משטיחין.

¹⁴ בעל הטורים על התורה דברים א לא.

¹⁵ ראה סעיף מו. וראה אבדר"נ כ על פי נוסחת הגר"א, שמי שנוהג בשויון ללא הצדקה עושה עיוות דין.

¹⁶ שו"ת הרשב"ש תקטז. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ קטז. וראה סעיף שיג.

¹⁷ משא מלך החלק החמישי השער הראשון המשפט הרביעי. וראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ תכא.

¹⁸ כעיי' אומרת הגמרא: "דאורייתא לא בעי חיזוק... דרבנן בעי חיזוק", ראה בבלי עירובין ג א; בבלי ר"ה יט א ועוד.

¹⁹ כוזרי ג.ג. וראה דברי אליהו פרשת ראה ד"ה כי.

- ג. **זכויות חיוניות נשמרות** כותב הראי"ה קוק: "שבכללות יסוד החיים ואהבת החיים וצרכיהם הכללים אין הבדל בינו ובין זולתו...".²¹
- זו מדת התורה. כותב הכתב והקבלה: "כי כל הקהל שוים במצוות התורה ואזהרותיה".²²
- ד. **עקביות** הסיבה הגורמת לאפליה לרעה מחייבת גם אפליה לטובה.
- זו מדת התורה. כהנים ולויים שנגרע חלקם בארץ ישראל מקבלים מתנות כהונה ולויה.²³
- ה. **שמירת שויון בין בני אותו סוג** כגון, בין הנשים,²⁴ בין הנכרים,²⁵ בין תושבי חוץ²⁶ וכדו'. זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם בהלכות כלי המקדש: "ומצות עשה להיות כל המשמרות שוים ברגלים".²⁷ פוסק הרמב"ם בהלכות מעשה הקרבנות: "... אבל לענין חלוקה הכל לאנשי בית אב שמקריבין באותו היום, וכולם חולקים בכל קדשי המקדש איש כאחיו".²⁸
- ו. **אי השויון התקבל בהסכמה**²⁹ ספר חסידים כותב: "אילו היה אחד מוחה לא ניתנה התורה".³⁰

על אי שויון שלא התקבל בהסכמה כותב החתם סופר: "והיינו טעמי דיעקב אבינו ע"ה שעשה לו כתונת פסים, כי בן זקונים הוא לו, שמסר לו כל דרכי החכמה וכולם חייבים בכבודו ואין כאן קנאה. אך הפסוק מדייק: 'בן זקונים הוא לו', דייקא 'לו' ולא להם, כי בעיניהם לא הי' חשוב לחכם וסופר... שחשבוהו לנער ולא לבן זקונים".³¹

על הפרנסים לעקוב ולפקח שלא יוצרו במדינה מצבים של שויון בין אלו שאינם שוים, ובמדת הצורך לפעול לביטולם או לפחות לצמצומם. אומר המדרש: " 'וירא בסבלותם' ראה שהיו מטעינים את הזקן כבחור ואת האשה כאיש ואת הקטן כגדול. עמד והשווה אותן. לפיכך זכה שתנתן פרשת ערכים על ידו להבחין בין האיש לאשה בין הזקן לבחור בין הקטן לגדול".³² מדרש אחר אומר: "בא משה וישב עליהם בדין. אמר להם מנהגו של עולם אנשים דולים ונשים משקות כאן נשים דולות ואנשים משקים עיוות הדין יש כאן עמד והושיען".³³

²⁰ רמב"ם מתנות עניים ז ג. וראה רש"י בבא בתרא ח ב ד"ה מפני שהוא כדיני ממונות: "לעיין ולתת לכל אחד כפי טפלים התלויין בו".

²¹ עין איה ברכות א פרק שני נט. וראה סעיף צג הערה 14.

²² הכתב והקבלה שמות יח כ. וראה הרב שלמה אבינר, "צדק סוציאלי ושויון על פי התורה", עם כלביא ב עמ' 91 – 98.

²³ ראה סעיפים שיח שכ.

²⁴ ראה סעיף שיח.

²⁵ ראה סעיף שכ.

²⁶ על זכויות תושבי חוץ ראה סעיף צח.

²⁷ רמב"ם כלי המקדש ד ד. וראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא ז ט.

²⁸ רמב"ם מעשה הקרבנות י יד. על חלוקת העור ראה רמב"ם מעשה הקרבנות ה כ.

²⁹ ראה פחד יצחק יום הכפורים מאמר ח יא: "כללא דמילתא הוא שכל הבדלה מעוררת היא קטרוג כנגדה". וראה סעיפים שיח שכ. וראה The Constitution of Liberty עמ' 154.

³⁰ ספר חסידים (מרג.) רלג. וראה סעיף ב.

³¹ תורת משה, לפסח, ד"ה ארמי אבד אבי.

³² מדרש הגדול שמות ב יא.

³³ אבדר"ן כ על פי נוסחת הגר"א.

גדול שכרו של פרנס הנוהג במדה שאינה שוה עם אלו שאינם שוים. כותב ר' נחמן מברסלב: "מי שהוא פרנס חודש, או מנהיג שקורין (רוג'ריר) והוא מנהיג בכשרות וביושר, ורואה ומסתכל להטיל המשאוי על כל אחד כראוי לו, כפי מה שמעריך את כל אחד ביושר להכביד על זה ולהקל כ"ז כראוי, עי"ז מבטל הדי' מדות רעות".³⁴

גדול עונשו של פרנס הנוהג במדה שוה עם השונים. אומרת הגמרא: "אמר רבי יצחק: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שהשוו קטן וגדול".³⁵ כותב ספר הרוקח: "מעשה בר' עקיבא שהיה מהלך בבית הקברות ופגע באחד שהיה ערום ושחור כפיחם והיה טוען על ראשו... אמר לו מה זו ומה מעשיך, אמר לו אותו האיש מת הוא, ובכל יום ויום שולחים אותי לחטוב עצים ושורפין אותי בהם אמר לו בני מה היה מלאכתך בעולם שבאת הימנו? אמר לו גבאי המס הייתי, והייתי מראשי העם ונושא פנים לעשירים והורג עניים...".³⁶

למרות ההוראה לנהוג על פי עקרון האי שויון התקבלו בקהילות תקנות בעיקר בתחום המסוי, ולא תמיד התחשבו באלו שאינם שוים וזאת משום חשש מפני הערמות,³⁷ יעול הגביה³⁸ ועוד.

"זאת התורה לא תבטל",³⁹ אולם יד ישראל אינה תקיפה והיא מוגבלת ביכולתה להחיל את עקרונות האי שויון על פי התורה.⁴⁰ לגבי עניני איסור והתרן כותב הרב הרצוג: "דומני שאפשר למצוא עצות ודרכים על פי התורה עד כמה שאין הדבר פוגע בעניני 'איסורא' אישות וכדומה".⁴¹

פוסק הרמב"ם: "המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה... וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם... ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה, ולא קנאה ותחרות...".⁴²

³⁴ ליקוטי מוהר"ן תנינא כז.

³⁵ בבלי שבת קיט ב.

³⁶ ספר הרוקח, פירושי סידור התפילה קז.

³⁷ ראה שו"ת תרומת הדשן שמב.

³⁸ ראה סעיף רלו הערות 73 74.

³⁹ ראה סעיף עג. ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16. לפי ההצעה יש לנהוג במדה שאינה שוה עם קבוצות שאינן שוות. לדוגמא, בסעיף 23 נזכרת זכות העובדים לשבות אך אין זכות מקבילה למעבידים. בסעיפים 22 24 נאמר כי יתקבלו חוקים שנועדו להגן על האם והילד בתחומים השונים ועוד. בסעיף 7 יש הבדל בין מעמד של ילד ובין מעמד של מי שהוא בן 18 ועוד.

⁴⁰ וראה הצעת החוקה, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16, סעיף 5: "א) משפט אחד יהיה לכל אזרחי ישראל. לא תורשה כל הפליה מטעמי גזע, מין, דת או לשון. ב) זכויות אזרח וזכויות פוליטיות שוות נתונות לכל אזרחי ישראל. אזרח לא יופלה לרעה, לגבי כהונה ציבורית או עליה בדרגה, בשל טעמי גזע, מין, דת או לשון". ראה שו"ת משנה הלכות ט שי: "ומה שטוענין הרשעים דעמאקראטיע והכל נולדין שוה, זה כפירה גמורה בתורתנו הקדושה ושקר מוחלט, ויעקב כבר מבטן ומלידה היה צדיק ועשו רשע... כשבאת רות להתגייר אמרה לה נעמי היסוד הראשי אסר לן תחומין היינו דאצלנו הוגבל שכל האדם, ויש בזה גבולין מיוחדים לאנשים ונשים כהנים לויים וישראלים...". בענין היחס לנכרים ראה סעיף שכא הערה 23.

⁴¹ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 22. וראה תגובת שאר הרבנים שם עמ' 40.

⁴² רמב"ם מלכים יא א – יב ה. הערת הרב נבנצל: "לא ימצא שויון בין ישראל לנכרים, ולא בין גברים לנשים, ולא בין כהנים ללויים וישראלים, ולא בין ת"ח גדול יותר לקטן יותר, ולא בין הדיוט למלך".

*

על פי עקרון האי שיוון יש לנהוג במדה שאינה שווה עם אלו שאינם שווים.⁴³ כותב פרופ' דינשטיין: "לעתים מזומנות ניתן לומר, כי אפליה פסולה היא הבחנה הנעשית על סמך סיווגו של אדם לקטגוריה מסוימת (על פי גזע, צבע, מין וכיו"ב) במקום להביא בחשבון את כישוריו האישיים".⁴⁴ נמצא שהכל תלוי בשאלה האם לשוני יש הצדקה אם לאו.

העקרון של יחס שאינו שווה למי שאינו שווה מוכר בהכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם, ובכמה סעיפים נאמר בה שיש לנהוג במדה שאינה שווה עם מבוגרים ועם ילדים,⁴⁵ עם גברים ועם נשים,⁴⁶ עם בעלי כישורים מסוימים ובין חסרי כישורים אלו,⁴⁷ וכן עם מי שהוא בן החברה ובין מי שאינו חבר בה.⁴⁸

עקרונות אלו נזכרים ברבות מן החוקות.⁴⁹ בנוסף לכך, מצאנו בחוקות רבות נימוקים להבחנות, בדרך כלל במסגרת⁵⁰ ובהקצאות.⁵¹ בכמה מדינות קיימת הוראה לפיה יש להעדיף בתעסוקה נכי צבא ומשטרה וקרובים של נופלים.⁵² חוקת איטליה מסכימה שהמדינה תנהיג אי שיוון במשפחה, אך זאת בתנאי שהוא תורם לשלמותה.⁵³

בימינו נדונה השאלה האם יש הצדקה לפעול באופן זמני, למען קבוצות חלשות באמצעות אפליה מתקנת. בארצות הברית התעורר דיון בנושא זה בשלושה ענינים עיקריים: א. הקצאת דירות במספר מסוים למיעוטים בשיכונים ציבוריים כדי ליצור אינטגרציה חברתית. ב. העדפת בני מיעוטים במנוי למשרות ציבוריות. ג. העדפת בני מיעוטים הרוצים ללמוד באוניברסיטאות.⁵⁴

כותב פרופ' דינשטיין: "... המבחן האמיתי של שיוון הוא מבחן המציאות".⁵⁵ לפיכך ההשקפה המדינית בימינו אינה שוללת אפליה מתקנת באופן זמני ובתנאים ובנסיבות מסוימים אף תומכת בה.⁵⁶ כמה אמנות קובעות בפירוש כי אפליה מתקנת באופן זמני אינה נחשבת לאפליה.⁵⁷

⁴³ ראה The Constitution of Liberty עמ' 86, שלאור ההנחה שלכל אחד יחוד משלו, הרי שבאופן מהותי יש לנהוג באופן שונה עם כל אחד ואחד וממילא עקרון השיוון "נפל בבירא".

⁴⁴ ההח"מ 836. וראה The Principles of Political Thought עמ' 135, שכל אי שיוון צריך להיות מבוסס על הנחות מוכחות, שכל תחומי האי שיוון אכן מבוססים על הנחות אלו וכי האי שיוון הוא סביר בהתחשב בהבדלים. על סוגי הצדק והשוויון, ראה על הצדק בעיקר עמודים 5 - 22.

⁴⁵ הכרזה סעיפים טז 1; כה 2; כו 1.

⁴⁶ הכרזה סעיף כה 2.

⁴⁷ הכרזה סעיף כא 2.

⁴⁸ הכרזה סעיף כב.

⁴⁹ ראה ICL חוקת הודו 15 (3) ושם 15 (4); שם חוקת ברזיל 165 (7).

⁵⁰ ראה סעיף רלה הערות 43 44.

⁵¹ בחוקת ארגנטינה 9 75 מוקנית סמכות לממשלה לסייע כלכלית לפרובינציות נזקקות.

⁵² ראה ICL חוקת דרום קוריא 32 (6).

⁵³ ראה IXL חוקת איטליה 29 (2).

⁵⁴ ראה Constitutional Law עמ' 604.

⁵⁵ ההח"מ 837.

⁵⁶ ההח"מ 837. וראה Human Development Report 2000 פרק 3.

⁵⁷ ראה, למשל, האמנה בדבר ביטול האפליה נגד נשים לצורותיה, כתבי אמנה 1035 4 1.

צה. הענות לפניות

הגמרא אומרת: "אמרו חכמים: לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות", ומפרש רש"י: "לעשות לאיש ואיש כרצונו".¹ שנינו: "וקנה לך חבר", ומבאר הרמב"ם: "ולא יחדל מלנהוג לפי רוחו עד שתחזק חברותו כמו שאומרים אנשי המוסר אם התחברת אל תתחבר לפי דרכך אלא לפי דרכו".² כותב הפלא יועץ: "צריך להתנהג עם כל אחד על פי מדותיו ולירד לסוף דעתו ולעשות רצונו כרצונו אם אינו נגד רצון הבורא".³

זו דרך הבורא. כותב הפלא יועץ: "הקב"ה לפעמים משלים רצון האדם בעיני העולם הזה לפי דעתו שנפשו חשקה בהן למעבד לה ניח רוחא".⁴

באופן מיוחד על פרנסים להענות לפניות

מלך הרמב"ם פוסק בהלכות מלכים: "וכל העם באין אליו בעת שירצה... ויהיה חונן ומרחם לקטנים וגדולים ויצא ויבא בחפציהם ובטובתם...".⁵ כותב הרב הרצוג: "המלך בישראל הוא מצוה להיות דמוקרטי ואוהב העם ונשמע לדעת העם ובחיריו הם שרי המלוכה והסנהדרין בתוכם".⁶

פרנסים פסוק מפורש בתורה: "יפקד ה' אלקי הרוחות לכל בשר איש על העדה", ומבאר אור החיים הק': "... תמנה אחד שיהיה טבעו שוה בתכונה לכל העדה, שיסכים הוא למה שיאמרו הם ויסקימו הם למה שיאמר הוא להם...".⁷ כותב הנצי"ב: "... ורהיטנו - המה הפרנסים... נשמעים לדעת הציבור לבטל דעתם ורצונם".⁸

בליטא החליטו: "איש אשר יעלה על לבו על איזה ענין היוצא בעיניו בלתי מתוקן יבוא יחידי או שנים ולא יותר לפניהם... ואם פניו תכסה בושה... ילך לו יחידי לפני שנים מז' טובי העיר ויציע דבריו לפניהם...".⁹

מצוה להענות לפניות. פסוק מפורש בתורה: "לבלתי רום לבבו מאחיו", ומפרש הכתב והקבלה: "כי 'אחיו' כולל ישראל כורמים ויוגבים ודלת עם הארץ, שלא יהיה לבבו רם מהם אלא יחשוב כל אחד כמהו לחמול עליו להיטיב עמו".¹⁰

¹ רש"י בבלי כתובות יז א ד"ה תהא דעתו של אדם וכו'. וראה רמב"ם עבדים ט ח. וראה סעיף קסה.

² פירוש המשניות לרמב"ם על אבות א ו.

³ פלא יועץ ערך דרך ארץ.

⁴ פלא יועץ ערך צער. וראה מלאכת מחשבת וזאת הברכה דף קסז א. וראה בבלי ברכות כח א: "אחזו ליה בחלמיה...".

⁵ רמב"ם מלכים ב ה - ו.

⁶ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 244.

⁷ אור החיים על במדבר כז טז.

⁸ מטיב שיר רנה של תורה שיר השירים א טז.

⁹ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק נו.

¹⁰ הכתב והקבלה דברים יז כ.

מי שבאופן שרירותי אינו נענה לפניות עובר על העבירות עליהן עובר מי שפוגע בציבור.¹¹ מלבד זאת, הענות לפניות מחזקת את התמיכה הציבורית בפרנסים.¹² אומרת הגמרא: "אשרי הזור שהגדולים נשמעים לקטנים... מתוך שהגדולים נשמעים לקטנים, נושאים קטנים קל וחומר בעצמם".¹³ כתב הרלב"ג: "להודיע כי בהשפלת האדם עצמו יקנה לו הגדולה והממשלה ובהתנשאו יסיר הגדולה והכבוד ממנו ולזה ספר שעצת הזקנים היתה שאם יהיה היום עבד לעם הזה וישמע אליהם יהיו לו עבדים, וספר גם כן שמפני שלא הסכים בזה ורצה להתנשא ולהתגאות סרה ממנו מלכות עשרת השבטים".¹⁴

במקרים הבאים ראוי לפרנסים לעשות מאמץ מיוחד להענות לפניות

צרכים חיוניים אומרת הגמרא: "לחם ששאלו כהוגן ניתן להם כהוגן", ומבאר רש"י: "ישאי אפשר להיות בלא לחם".¹⁵ כתב הנצי"ב: "... שהרי אין לך גרוע מדתן ואבירם, שהיו פרנסי ישראל במצרים, מכל מקום, בצר לישראל בגזרת התבן יצאו ניצבים ודברו בחמלה רבה...".¹⁶

אומרת הגמרא: "רבי פתח אוצרות בשני בצורת, אמר: יכנסו בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי גמרא, בעלי הלכה, בעלי הגדה, אבל עמי הארץ אל יכנסו. דחק רבי יונתן בן עמרם ונכנס, אמר לו: רבי פרנסני... אמר רבי: יכנסו הכל".¹⁷

צרכי מצוה פסוקים מפורשים בתורה: "ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא ויקרבו לפני משה ולפני אהרן ביום ההוא. ויאמרו האנשים ההמה אליו אנחנו טמאים לנפש אדם למה נגרע לבלתי הקריב את קרבן ה' במעוז בתוך בני ישראל... וידבר ה' אל משה לאמר דבר אל בני ישראל לאמר איש איש כי יהיה טמא לנפש...ועשה פסח לה'".¹⁸

דרישה לצדק פסוקים מפורשים בתורה: "ותקרבנה בנות צלפחד... ותעמדה לפני משה ולפני אלעזר הכהן ולפני הנשיאים וכל העדה... למה יגרע שם אבינו מתוך משפחתנו כי אין לו בן תנה לנו אחזה בתוך אחי אבינו... ויאמר ה' אל משה לאמר כן בנות צלפחד דברת...".¹⁹

¹¹ ראה סעיף מו.

¹² ראה סעיף סב.

¹³ בבלי ראש השנה כה ב.

¹⁴ רלב"ג מלכים א כב לח. וראה תנחומא משפטים ב: " ואיש תרומות יהרסנה - אם משים אדם עצמו כתרומה הזו שמושלכת בזוית הבית ואומר... מה לי לשמוע קולם... שלום עליך נפשי הרי זה מחריב את העולם". וראה סעיף סב.

¹⁵ רש"י בבלי יומא עה ב. וראה רש"י בבלי תמורה טז א ד"ה כיוצא בדבר כו'. וראה העמק דבר שמות ב כג.

¹⁶ רנה של תורה מטיב שיר ב יג. וראה שמו"ר ה כב: "באותה שעה בקשה מדת הדין לפגוע במשה, וכיון שראה הקדוש ברוך הוא שבשביל ישראל הוא אומר לא פגעה בו מדת הדין". וראה רש"י תענית יד ב ד"ה אלא אם כן נענה: "יהורם רשע היה אלא שהתענה על רעב שהיה בימיו ונענה". וראה פירוש הרמב"ן התורה במדבר כ ז.

¹⁷ בבלי בבא בתרא ח א.

¹⁸ במדבר ט ו - י. ראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר טז כא, שהעם חטא במה שלא ביקש מדוד לבנות את בית המקדש, וראה פירוש הרמב"ן ופירוש העמק דבר על דברים יז יד.

¹⁹ במדבר כז א - ז

בפוזנא החליטו: "בני הרחוב של עצים צועקים עד מאוד שנותנים הרוב למעות אשפה ואין מוציאים האשפה מרחובתם כלל וכלל, וכן מחוייב הקהל למנות ממונים מיוחדים ברחוב של עצים שישגיח על זה להוציא האשפה ולנקות הרוב כמו ברחוב בית הכנסת".²⁰ בקהילת קאסאלי היה מקובל שרק משלמי מס משתתפים בהצבעות. למרות זאת נענו הפרנסים לבקשתו של אחד מבני הקהילה לאפשר לו להשתתף בהצבעה הנוגעת לסדרי בית כנסת, בטענה שהדיון אינו נוגע לעניינים כספיים.²¹

בקשה של כלל הציבור פסוק מפורש בתורה: "ותקרבו אלי כלכם ותאמרו נשלחה אנשים לפנינו ויחפרו לנו את הארץ... וייטב בעיני הדבר", ומבאר הראב"ע: "בעבור שכלכם הסכמתם על זה".²² הנצי"ב מוסיף: "... לפי הפשט הלכו ראשי העדה בשליחות ובהסכמת כל העם מקצה...".²³

הרב נריה כותב בשם הראי"ה קוק: "יש להטות אוזן למה שנאמר על ידי הכלל: 'הנח להם לישראל אם אין נביאים הן - בני נביאים הן'".²⁴

ראוי לפרנסים לקבוע נוהל פניה מסודר. אומרת הגמרא: "דוד... כיון שעלה עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצלו אמרו לו אדוננו המלך, עמד ישראל צריכין פרנסה",²⁵ ומבאר העץ יוסף: "כוונתם לומר דלא דוקא דבר זה דלפרנסה נכנסו חכמי ישראל אלא לכל מילי, דאלו חכמי ישראל ודאי היו העוסקים בצרכי צבור ומשגיחים על עניי הצאן ונכנסו גם כן עבור שאר צרכיהם".²⁶ על פי המלבי"ם, המזכיר של המלך חזקיה היה דואג לסדרי התור של הפונים למלך.²⁷

היו זמנים ומקומות שבהם השלטון מינה פקיד האחראי לפניות הציבור. כותב הרמב"ן: "אין לך כל מקום ומקום שאין לו ממונה על ביאא שלו, אגריקוס במדינה ממונה על ביאא שלו, אגרטוס במדינה ממונה על ביאא שלו... רוצה לומר שבכל מקום יש איש ממונה על הצעקה ועל הענות...".²⁸ כותב הנצי"ב: "יש שני אופני אמצעים בין העם ובין המלך, א' האיש שהמלך מנה אותו להנהיג משרה, והוא יודע וחוקר דעת המלך ומודיע לשואליו, ב' שהעם יש להם איזה אדם חכם ואהוב למלך וראוי להתיצב לפניו ומי שיש לו דבר מציע לפני זה האיש".²⁹

²⁰ פנקס הכשרים של פוזנא החלטה קח משנת שפ"ט לפ"ק.

²¹ ראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה תקכא משנת שצ"ב לפ"ק. וראה הערת המהדיר שם. וראה

סעיף קיח הערות 9 ו-10. על מתן זכות הצבעה רק למשלמי מס ראה סעיף קיח.

²² ראב"ע על דברים א כג.

²³ העמק דבר דברים א כב.

²⁴ צניף מלוכה עמ' 52.

²⁵ בבלי ברכות ג ב.

²⁶ עץ יוסף, עין יעקב על ברכות ג ב. וראה שמואל ב יח ד.

²⁷ ראה מלבי"ם ישעיה לו ג.

²⁸ פירוש הרמב"ן התורה בראשית מג כ. על ביאא ראה סעיף יד הערה 27. וראה פירוש הרמב"ן על התורה

שמות א י: "אבל אמר לעם כאשר ימצא כל אחד ילד יהודי ישליך אותו ביאור, ואם יצעק אבי הילד אל

המלך או אל שר העיר יאמרו שיביא עדים ויעשה בו נקמה".

²⁹ העמק דבר שמות יח יט.

כאשר פרנסים אינם נענים לבקשות,³⁰ מן הראוי שיסבירו את הטעם לסירובם.³¹ פשיטא, שאסור לפרנסים להעניש את מי שפונה אליהם בבקשה או בתלונה.

כדי להבטיח שפרנסים יטו אוזן קשבת לפניות, יש למנות מועמדים סבליים. פסוק מפורש בתורה: "יפקד ה' אלקי הרוחות לכל בשר", ומבאר המדרש: "לפי שאמר 'אלהי הרוחות', שאתה מכיר רוח כל אחד ואחד מכל בריה ותמנה אדם שידע להלוך עם כל אחד ואחד מהם לפי דעתו".³² כותב המשך חכמה: "... נסיון של נח היה העמל והסבלנות לכלכל כל מינים שונים לפי כלכלתם, ולעשות רצונם...".³³

גם כיום תקפה מצוה זו.³⁴

פשיטא, שמלך המשיח יהיה קשוב לעם ולמשאלותיו. מסתבר, שמלך המשיח יפעל בשיתוף פעולה עם בית נבחרים שיתן בטוי למשאלות הציבור.³⁵

³⁰ ראה אסתר רבה ב יד: "אמר לו הקב"ה אני איני יוצא מידי בריותי ואתה מבקש לעשות כרצון איש ואיש? ... בנוהג שבעולם שני בני אדם מבקשים לישא אשה אחת יכולה היא להנשא לשניהם אלא או לזה או לזה... למחר שני בני אדם באים לפניך בדין איש יהודי ואיש צר ואויב יכול אתה לצאת ידי שניהם אלא שאתה מרומם לזה וצולב לזה". על הענות לפניות שאינן ראויות ראה סעיף צו.

³¹ ראה מכילתא על שמות יד יג: "ויואמר משה אל העם אל תיראו התיצבו וראו, הרי משה מזרזן להודיע חכמתו של משה היאך היה עומד ומפייס לכל אותם האלפים והרבבות", וראה פירוש ברכת הנצי"ב על המכילתא שם. וראה שו"ע יו"ד רמט ד.

³² במדבר רבה כא טו.

³³ משך חכמה בראשית ז א ד"ה כי אותך וכו'.

³⁴ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5-16 סעיף 19: "כל אזרח בישראל זכאי, לבדו או בצוותא, לפנות אל נשיא המדינה, אל מועצת השרים, אל בית הנבחרים, או אל כל רשות אחרת, בבקשה למתן חוק או לתיקון מעוות". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

³⁵ ראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים יז יד: "... כי מצוה שיבואו לפני הכהנים הלויים ואל השופט ויאמרו להם רצוננו שנישים עלינו מלך". הרמב"ן אינו מפרט מי ומי הבאים. וראה פירוש הרמב"ן על דברים לג ה: "ויואמרו שהיה השם למלך על ישראל בהתאסף ראשינו וזקנינו ושופטינו וכל שבטי ישראל".

על נשיאי העדה כמייצגי העם ראה שמות טז כב: "ויבאו כל נשיאי העדה ויגידו למשה". וראה דברים ה כ: "ותקרבון אלי כל ראשי שבטיכם וזקניכם". וראה העמק שאלה על שאילתות דרב אחאי גאון קמב אות ט: "... שכל עוד שלא היה מלך בישראל והיה הנהגת כלל המדינה באסיפה מכל השבטים לשילה או למצפה...".

וראה סעיף יח הערה 25; סעיף קי הערה 5; סעיף קלד הערה 32.

יתכן, שזקניכם הנזכר בפסוק כולל את ראשי הסנהדראות הקטנות שבערי השבטים, והם הם המכונים בתורה עדה, ראה העמק דבר במדבר יד כז: "... לעיל מקרא א' ותשא כל העדה' הפי' סנהדרין שבכל השבטים". יתכן שזו העדה הנזכרת ביהושע ט יח – יט. וראה בבלי ברכות ג ב: "כיון שעלה עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצלו...".

וראה ויקרא כ ח: "ואם העלם יעלימו עם הארץ וגו'", וראה ספרא שם שהכונה לסנהדראות. וראה ירמיה א יח: "... ואני הנה נתתיך היום לעיר מבצר... למלכי יהודה ולשריה, לכהניה ולעם הארץ", ומבאר דעת מקרא: "יש אומרים שיעם הארץ' היה מוסד מדיני ביהודה שיצג את העם בפני המלכות". וראה תחוקה

*

המחשבה המדינית קובעת, שיש לאפשר לאזרחים להביע מצוקות ומשאלות,³⁶ וכי אחת התכונות הנחוצות לכל פרנס היא היכולת לזהות את מצוקות האזרחים ולטפל בהן.³⁷ הענות השלטון למשאלות האזרחים מחזקת את הלגיטימציה שלו.³⁸

במדינות אחדות קובעת החוקה שבתנאים ונסיבות מסוימים האזרחים עצמם רשאים להגיש הצעת חוק לבית הנבחרים.³⁹ בשוויצריה בתנאים ונסיבות מסוימים לאזרחים זכות ליזום שינויים בחוקה באמצעות משאל עם.⁴⁰

חוקות אחדות קובעות שלאזרחים זכות להגיש עצומות ועל השלטון להתיחס אליהן.⁴¹ חוקות פאראגוואי קובעות שלאזרחים זכות לדרוש מהשלטונות לנקוט בצעדים להגנה על אינטרסים משותפים של הקהילה הנוגעים לאיכות החיים, לרכוש, מורשת התרבות הלאומית, וכד'.⁴²

חוקות ארצות הברית קובעות: "הקונגרס לא יחוקק חוק... האוסר... זכותם של אנשים להתכנס בדרך שלום ולדרוש מן הממשל תיקון של מעוות".⁴³

ישראל על פי התורה א עמ' 11: "הדעה... שעם הארץ הנזכר במקרא... הוא הפרלמנט הישראלי... אינו כנראה די מבוסס אך צריך בכל זאת בדיקה".

וראה מלכים א יב ג: "וישלו ויקראו לו ויבאו ויבא ירבעם וכל קהל ישראל..."; ומבאר האלשיך מלכים א יב כ: "ואומרה כי קהל הוא אותם שהם ראשים על כל העם אשר הם הנקהלים לכל דבר כללי". לפי האלשיך מובן הפסוק בדברי הימים ב ל ב: "ויועץ המלך ושריו וכל הקהל בירושלים לעשות הפסח בחדש השני".

אם יוקם בית נבחרים בימות המשיח יוכל המלך המשיח לתת לו כח של בית דין בתחום עיסוקו, כפי שיש לפרנסי המדינה והעיר, ראה סעיף כב. המלך יעסוק במשפט, במלחמה ובית הנבחרים יעסוק בשאר תחומים. בית הנבחרים אף ייצג את הציבור לפני המלך. וראה סוף סעיפים סד קנב קנג שי.

³⁶ ראה The Principles of Political Thought עמ' 413, שמשטר דמוקרטי יחזיק מעמד רק אם מספר מספיק של אזרחים, או נציגיהם, יהיה מוכן להתאים את עצמו לדרישות צודקות של אחרים.

³⁷ ראה Leadership Without Easy Answers עמ' 104 – 113. וראה חירות ומשטר מסמך 2 סעיף 5, שזכות האזרח לפנות בעצומה לשלטון נתקבלה לראשונה כזכות חוקית במגילת הזכויות באנגליה בשנת 1689.

³⁸ משאלי עם בישראל עמ' 26. וראה כתבים פוליטיים ספר ראשון עמוד 57: "וכך היה מנהגה של רומא: כשרצה העם שינתן חוק, עשה אחד המעשים האלה, או סירב לצאת למלחמה, עד שאנוסים היו לפייס את דעתו בויתורים". "המעשים האלה" הינם הפגנות ושבתות. וראה Political Order in Changing Worlds עמ' 49 וכן עמ' 56 שציפיות של האזרחים שאינן מתממשות עשויות לגרום לאי יציבות שלטונית.

³⁹ ראה ICL חוקת איטליה 71 (2); שם חוקת ארגנטינה 39 (1); שם חוקת ספרד 87 (3).

⁴⁰ ראה ICL שם חוקת שוויצריה 138.

⁴¹ ראה ICL חוקת שוויצריה 33; שם חוקת סלובקיה 27. וראה petition (2008) EB.

⁴² ראה ICL חוקת פאראגוואי 38. וראה שם חוקת פינלנד a14 (2).

⁴³ חוקת ארצות הברית התוספת הראשונה לחוקה; ICL חוקת יפן 16.

צו. פניות שאינן ראויות

"ישראל ערבים זה בזה"¹. אסור להתחשב ברצון הזולת או להענות לבקשותיו, כאשר משאלותיו כרוכות בעבירה על התורה או על החוקים.²

"ואהבת לרעך כמוך"³. לפיכך אסור להענות לפניות הזולת אם מלוי משאלותיו יגרמו לו נזק. הגמרא אומרת: "כל אדם שאין בו דעה אסור לרחם עליו"⁴, ומבאר הרב מרגליות: "אם אחד מבקש מחבירו דבר וחבירו יבין שהמבקש הוא לרעת המבקש, שאין לו דעה להכיר כי הדבר הזה שמבקש אינו טוב בשבילו, אסור להמתבקש לומר כיון שהוא מבקש ממני אעשה בקשתו"⁵.

במקרים הבאים פרנסים אינם רשאים להענות לפניות**בניגוד לתורה**

כותב היראים: "לא יהיה כקרח". צוה הב"ה שלא יערער אדם על הכהונה שלא יאמר אדם למה יעבוד כהן ואני לא אעבוד וכן לא יערער על כל אדם ואדם שנתן לו כבוד במצות היוצר, דכתיב בפי ויקח קרח 'ולא יהיה כקרח וכעדתי' שערער על משה ואהרן כדכתיב 'ומדוע תתנשאו על קהל ה'?"⁶

פוסק הרמ"א: "ואם רוצים בעלי כיסים לקצוב מס על הבתים במקום שאין צריך ליתן מהן, אין שומעין להם"⁷.

התערבות בהליכי הוראה

כותב רש"י: "לא מסרן אלא להתבונן בה את האמת ואת הישר"⁸.

אינן לחיזוק הדת

אומר הנביא: "ויתקבצו כל זקני ישראל ויבאו את שמואל הרמתה ויאמרו אליו... עתה שימה לנו מלך לשפטנו ככל הגויים"⁹, וכותב הסמ"ג: "... עמי הארץ קלקלו שנאמר: 'והיינו גם אנחנו ככל הגויים ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו' ונלחם את מלחמותינו ולא תלו בטחונם בה"¹⁰.

אינן לתיקון העולם

הרלב"ג כותב: "... שראוי לשלם כשיראה כשיטו האנשים אל מה שהוא נכון שיזוקו בו שישתדל להסירם מזה לפי מה שאפשר לו ולזה היה קשה לשמואל כשראה שהיו ישראל שואלים להם מלך לדעתו ההיזק הראוי להגיע להם מזה בסוף הענין והתפלל אל ה'

¹ ראה סעיפים קעא רלט.

² ראה סעיפים קמו קנו.

³ ראה סעיף קסז.

⁴ בבלי סנהדרין צב א.

⁵ מרגליות הים שם אות יב.

⁶ ספר יראים סימן שנו [שמה]

⁷ שו"ע חו"מ קסג ג בהגה.

⁸ רש"י בבלי יומא מב ב ד"ה אחר שריבה הכתוב ומיעט. וראה שו"ת מהר"ח אור זרוע קכט: "וצורנו יתברך ויתעלה יאיר עינינו בתורתו להעמידנו על האמת והישר". וראה נתיבות עולם, נתיב התורה א: "ההלכה שהוא האמת והישר". וראה מכתב מאליהו ג עמ' 520. וראה סעיף מז.

⁹ שמואל א ח ד – ה.

¹⁰ סמ"ג עשין קיד קטו. וראה תורת משה, סוף פרשת קרח ד"ה בהפטר: "אנו צריכים להיות בטוח בהשי"ת שילחם לנו בכל מלחמותינו כמו שעשה לנו תמיד... אבל לבקש מלך ללחום מלחמה כמו שהי' בימי שמואל שבא נחש מלך עמון זה חסרון בטחון ואמונה...". וראה שפת אמת פרשת שופטים תרס"ד שאם היו יראי שמים לא היו מבקשים מלך כלל וכלל. על חטא העם ראה הערה 29.

והודיעוהו איך יתנהג בזה להסירם מזה הענין".¹¹ כותב התפארת ישראל: "בני גד וראובן כששאלו מתוך כרס מליאה לירש נחלתם בעבר הירדן אז חרה אף הרועה הנאמן עליהם... מפני שהיה שאלתם שלא כהוגן מכמה פנים ומסוכנת מאד להצלחת כל ישראל".¹²

אינן לשם שמים אומר הספרי: "... נמצאת אתה אומר שתי קריבות הם, אחת קריבה שהיא לשם שמים ואחת קריבה שאינה לשום שמים... ותקרבון אלי כלכם' זו קריבה שאינה לשום שמים".¹³ אומרת התוספתא: "רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא אומר אי אפשר לעמוד על תיפלתם, אם תתן להם בשר בהמה גסה יאמרו בשר בהמה דקה בקשנו אנו. תתן בשר בהמה דקה יאמרו בשר חיה ועוף אנו מבקשים. תתן בשר חיה ועופות יאמרו בשר דגים וחגבים אנו מבקשין...".¹⁴

בליטא החליטו: "ע"ד אשר קמו איזה אנשים סוחרים והעלו דבריהם לבקש שיעשו תיקון שלא יעלה לשום יהודי לשכור המכס חדש שנקרא פאב"ר... ושקלנו וטרנו בדבר מצאנו וראינו אשר דבריהם ובקשתיהם שלא כהוגן ושלא כהלכה, ונראים הדברים אשר מקנאת איש את רעהו וליקח נקמתו או להכעיס ולהקניט בקשו על זאת".¹⁵

אינן בדרך ארץ פסוק מפורש בתורה: "ותקרבון אלי כלכם ותאמרו נשלחה אנשים לפנינו ויחפרו לנו את הארץ...". ומבאר הספרי: "... להלן הוא אומר 'ותקרבון אלי כל ראשי שבטיכם וזקניכם', ילדים מכבדים את הזקנים זקנים מכבדים את הראשים וכאן הוא אומר 'ותקרבון אלי כלכם ותאמרו' – בערבוביא, ילדים דוחפים את הזקנים זקנים דוחפים את הראשים".¹⁶ כותב הנצי"ב: "דבענין שבאמת הוא טוב, הוא מתהלך מתחלה במסילת דרך ארץ...".¹⁷

בפוזנא החליטו: "... כשרוצים אלופי כשרי קהל לעמוד - רבים דחקי ועיילי לבית הוועד בערבוביא ואומרים הב הב ומבלבלין דעתו של אדם... בכך ישביעו האלופים... בשנה הבאה שלא יונח שום אינש לבוא פנימה...".¹⁸

כאשר הציבור פונה בבקשה שאינה ראויה על הפרנסים לנסות ולשכנע את הפונים לותר עליה.¹⁹

¹¹ רלב"ג שמואל א יב כד, התועלת השניה.

¹² תפארת ישראל קידושין סוף פ"א יכין ס"ק עט.

¹³ ספרי על במדבר כו יב. וראה סעיף מז.

¹⁴ תוספתא סוטה ו ח.

¹⁵ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק סד. וראה שם ועד שפ"ז קכג.

¹⁶ ספרי על דברים א כב. וראה מכילתא על שמות טו כג: "יילונו העם על משה ועל אהרן - רבי יהושע אומר: היה להם לישראל להמלך בגדול שבהם תחילה לומר מה נשתה...". וראה כע"ז מכילתא על שמות טז ב. וראה ילקוט שמעוני במדבר תשסג: "כיון שמתה מרים ומשה ואהרן עסוקין בה וישראל מבקשים מים ואין מוצאין מיד נתכנסו עליהם כיון שראו אותם באין אמר משה לאהרן תאמר מהו כינוס זה, א"ל אהרן לא בני אברהם יצחק ויעקב הן גומלי חסדים בני גומלי חסדים, א"ל משה אי אתה יודע להפריש בין כינוס לכינוס אין זה כינוס של תקנה אלא של קלקלה, שאלו היה כינוס של תקנה היו צריכים להיות בראשם שרי אלפים ושרי מאות וגו'... ואתה אומר לגמול חסד הן באין". וראה מלבי"ם ויקרא ד יג.

¹⁷ העמק דבר דברים א כב. וראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות טו כח: "ייסרם בחוקי המדבר לסבול הרעב והצמא לקרוא בהם אל ה' לא דרך תלונה".

¹⁸ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תרצה, החלטה משנת תנ"ו לפ"ק, וראה סעיף מז.

¹⁹ ראה שמו"ר מא ז: "אותה שעה עמד עליהם חור ואמר להם... אין אתם נזכרים מה נסים עשה לכם הקב"ה?".

פרנס הנענה שלא כדין לדרישות שאינן ראויות נענש בידי שמים. פסוק מפורש בתורה: "ובאהרן התאנף ה' מאד להשמידו...". ומפרש רש"י: "לפי ששמע לכהם".²⁰ אומר הנביא: "ויאמר שאול אל שמואל חטאתי כי עברתי את פי ה' ואת דבריך, כי יראתי את העם ואשמע בקולם... ויאמר שמואל אל שאול לא אשוב עמך כי מאסת את דבר ה' וימאסך ה' מהיות מלך על ישראל",²¹ ומבאר הכלי חמדה את דברי הנביא: "הלא השי"ת משחך למלך ולא נעשית מלך מכח העם והי' לך להתבטל רק להקב"ה ולעשות בכח".²²

ציבור הפונה בבקשות שאינן ראויות נענש בידי שמים. אומר המדרש: "כשקטנים נשמעים לגדולים הם גוזרים לפני המקום והוא עושה, ובשעה שהגדולים מהלכין אחר הקטנים נופלים לאחר פניהם".²³

על פרנס להעדיף להתפטר מתפקידו ובלבד שלא להענות לפניו שאינן ראויות. פסוק מפורש התורה: "ואמר אלכם בעת ההיא לאמר לא אוכל לבדי שאת אתכם", ומבאר הנצי"ב: "היינו מלוי צרכיכם כאשר ישא האומן את היונק. והנה נוח לגדל יונק שנגרר אחר דעת האומן, מה שהוא בעצמו מבין צרכי היונק, ויותר משהאומן מבין אין היונק מבקש. מה שאין כן יונק שדעותיו משונות מדעת האומן אין האומן יכול לישא משאו. כך נוח לגדול הדור לישא משא הציבור כשאינן להם דעות משונות מדעת המנהיג ממה שהוא מבין ומשכיל מה שהדור נצרך לכך ביותר. אבל כשיש להם דעות משונות וכל א' אומר כך נצרך להיות - אין גדול הדור יכול לישא משאם".²⁴ כותב הרב סלוביצי'ק: "איש ההלכה איננו נופל ברוחו מפני שום איש... אם הוא רואה, שבני עליה מתמעטים והולכים, הרי הוא מתעטף בגלימתו, מתקפל בטליתו ופורש לדי אמות של הלכה".²⁵

עם זאת, החלטה לפרוש מההנהגה צריכה להבחן במתינות רבה. כותב אס הבנים שמחה: "לכל ענין וענין בחיי היהדות אם הצדיקים ימשכו את ידיהם מדבר מן הדברים שיש בהם צורך לכלל,

²⁰ רש"י דברים ט כ.

²¹ שמואל א טו כה - כו.

²² כלי חמדה ריש פרשת שלח. וראה בבלי שבת קלט א: "אלו הדיינין שנעשו מקל לחזניהם".

²³ דברים רבה א י. וראה רנה של תורה מיטב שיר, שיר השירים ה ב.

²⁴ העמק דבר דברים א ט. וראה שו"ת בית רידב"ז כח: "וכאשר ראיתי היטב שלא אוכל לתקן, כי אין בכח כל העיר לעמוד לנגד העזות מהקטנים שבהם שמחזיקים בידי הנוכל הזה, גמתי בדעתי לעזוב העיר, כי ידעתי שלא אבטל החברה הקטנה הזאת שהם שלוחים נאמנים מהשטן". ולהבדיל, ראה שמו"ר א ח: "... שאמרו המצרים לפרעה בא ונדווג לאומה זו, אמר להם שוטים אתם עד עכשיו משלהם אנו אוכלים והיאך נדווג להם, אלולי יוסף לא היינו חיים, כיון שלא שמע להם הורידוהו מכסאו שלשה חדשים, עד שאמר להם כל מה שאתם רוצים הריני עמכם והשיבו אותו, לפיכך כתיב ויקם מלך חדש".

²⁵ בסוד היחיד והיחד, איש ההלכה עמ' 138. וראה רוח חיים למהר"ח פאלאג'י ב חו"מ יב ב: "יעצוני כליותי אם יש לאדם למנוע את עצמו מלהיות רב ודיין על הצבור בשביל ד' דברים... ג. שאינן שומעין לקולו באיזה דברים, כשרוצים הציבור לתקן איזה תקנות שאינן לפי שורת הדין... ובפרט בעניני גאבילאס שהוא להכביד עול העניים...". וראה פאר הדור ד עמ' רמא ציון 21: "זכורני שהחזו"א נהג להדגיש בעקביות שהמציאות של דורנו זרה לרוחו".

והקלים לא ימשכו את ידיהם ממנו אז יהיה הרע בכפליים".²⁶ כותב המשנה הלכות: "שכך הוא דרכם של קלי הדעת ליכנס בעובי הקורה במקום שיראי השם מחמת ענותנותם וצדקתם מונעין עצמם מליכנס בעובי הקורה".²⁷

לפיכך על הפרנסים לשקול הענות לפנייה שאינה ראויה, על פי גדר הוראת שעה.²⁸ הרלב"ג מבאר: "... ולזאת הסיבה זכר שכבר אמר השם יתעלה לשמואל שישמע בקולם להמליך להם מלך... וזה ממה שימנע ישראל משיסורו מאחרי ה' פן יספו הם ומלכם".²⁹

זו דרך הבורא. אומר הגמרא: "... מן התורה ומן הנביאים ומן הכתובים, בדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכין אותו".³⁰ כותב הרמב"ן: "ועל דעת רבותינו חטאו באמרם 'נשלחה אנשים לפנינו... ומשה קבל מהם למלאות תאוותם ויהיה טעם וייתב בעיני הדברי' שסבלתי רעתכם והוריתי לעשותו, והשם צוהו שישלח איש אחד למטה אבותיו וגוי' כענין שנאמר בשמואל 'שמע בקול העם לכל אשר יאמרו אליך כי לא אתם מאסו כי אותי מאסו ממלך עליהם'".³¹ כותב המהר"ל: "כי השי"ת נותן לאדם כפי רצונו, לכך כאשר מתחזק נגד השי"ת מניח לו לעשות כפי רצונו".³²

כאשר פרנס נאלץ להענות לבקשה שאינה ראויה, עליו לעשות מאמץ ולתקן את הפרצות שנוצרו או התגלו בעקבות ההענות.³³ פסוק מפורש בנביא: "ועתה הנה המלך אשר בחרתם אשר שאלתם והנה נתן ה' עליכם מלך. גם תיראו את ה' ועבדתם אתו ושמעתם בקלו ולא תמרו את פי ה' והיתם גם אתם וגם המלך אשר מלך עליכם אחר ה' אלקיכם... ויקרא שמואל אל ה' ויתן קלת ומטר ביום ההוא ויירא כל העם מאד את ה' ואת שמואל".³⁴

בכל מקרה שפרנס נאלץ להענות לבקשה שאינה ראויה, עליו למצוא דרך לבטא את מחאתו והסתייגותו. זו דרך הבורא. אומרת הגמרא: "בשר ששאלו שלא כהוגן ניתן להם שלא כהוגן. לחם ששאלו כהוגן ניתן להם כהוגן".³⁵

גם כיום אין להענות לפניות שאינן ראויות. מאידך גיסא, לאור ירידת הדורות ולאור העובדה שיד ישראל אינה תקיפה, אין מנוס מלשים לב לרצון הציבור. הרב יהודה ליב גרויברט כותב

²⁶ אם הבנים שמחה פרק ג יב. וראה אגרות הראיה א קנא. וראה תורת משה מטות ד"ה 'וימסרו. וראה בבלי ברכות סג ב: "אמר לו הקב"ה למשה: עכשיו יאמרו הרב בכעס ותלמיד בכעס ישראל מה תהא עליהם? אם אתה מחזיר האהל למקומו מוטב ואם לאו יהושע בן נון תלמידך משרת תחתיד".

²⁷ שו"ת משנה הלכות ח סז.

²⁸ ראה סעיף פא.

²⁹ רלב"ג שמואל א סוף פרק יב התועלת השלישית. וראה בבלי סנהדרין כ ב; מצודת דוד על שמואל א יב יז. על דעות נוספות בביאור חטאו של עם הארץ ראה הערה 10; סעיף ג הערה 26; סעיף ד הערה 10; סעיף ח הערה 1; סעיף כד הערה 26; סעיף קטז הערה 50; סעיף קכג הערה 14. וראה שו"ת ציץ אליעזר ב כח.

³⁰ בבלי מכות י ב. וראה בבלי סנהדרין קה א: "אמר רב נחמן: חוצפא אפילו כלפי שמיא מהני".

³¹ פירוש הרמב"ן על התורה במדבר יג ב.

³² חידושי אגדות על סנהדרין קד ב. וראה תורת משה פרשת קרח ד"ה בהפטרה: "שהקב"ה עושה רצון המבקש אפילו הוא לרעתו כיון שהוא רוצה לילך באותו דרך מוליכים אותו כמו בבלעם".

³³ ראה סעיף מג הערה 40.

³⁴ שמואל א יב יג – יח.

³⁵ בבלי יומא עה א.

על אסיפת הרבנים במוסקבה בשנת תרע"ז: "הצד הפוליטי אשר בפרוגרמה הביא לוכוחים נמרצים ורבים התנגדו לו. אך הרב ר' איצל רבינוביץ מפוניוויז' הפך בזכותו והכריע וקימו, ואלה דבריו – 'החלק הפוליטי נחוץ, כי על ידו נמשוך את בני הנעורים והרחוב להסתדרותנו. גם הלא אנו רואים כי כלל ישראל חפץ בו, בודאי מאת ה' היתה זאת. וכלל ישראל הוא גבוה ונעלה מגדולי התורה. ישראל אם אינם נביאים בני נביאים הם, וגם הלא יהי ועד של ביקורת על כל החלטות, ואם ימצא דבר שאינו הגון יתקנו, או יזרנו הלאה'".³⁶ כותב אם הבנים שמחה: "בעת שיש איזה צמיחה ושאיפה להחמון, וחכמי הדור רואים שיש בה עיקולי ופשוטי, אז מוטל על חכמי הדור שלא לרחקם בזרוע כי על ידי זה תפול השפעתם מעליהם אלא מחויבים חכמי הדור להתנהג לאט לאט עם אנשי דורם".³⁷

גם כיום על פרנסים לשקול היטב האם להענות לבקשה שאינה ראויה או שמוטב להם להתפטר. כותב הרב איסר זלמן מלצר להרב ראובן כ"ץ: "אם האגודה תלך לבדה וכל תכליתה תהי' להשיג זכות המיעוטים כפי ששמעתי, אז זה יגרום שעיקר הנהגת המדינה תהי' ח"ו שלא על פי התורה...".³⁸

האדמו"ר מליובאוויטש אומר: "אשר המלך המשיח לא יתפעל מהאומרים שצריך ללכת אחר רוב דיעות וממה שיאמרו עליו שהוא דיקטטור, וגם זה הוא הוראה בעבודה, אשר בעניני תורה ומצוות אין שייך ענין של דמוקרטיה ובירור על ידי רוב דעות".³⁹

*

המחשבה המדינית בימינו סוברת שאין להתחשב ברצון הציבור בכל ענין ובכל זמן.⁴⁰ עקרון זה בא לידי בטוי בהוראות חוקתיות הנוגעות למשאלי עם, ובין השאר נאמר בהן שאין לערוך משאלי עם בענינים עקרוניים ובסיסיים, כגון הוראות הנוגעות לזכויות אזרח.⁴¹

³⁶ ספר זכרון עמ' 107. וראה הרב אברהם שפירא, "דעת תורה", תחומין ח עמ' 364. וראה שמונה קבצים ב ל. על דבר ה' ראה סעיף מה.

³⁷ אם הבנים שמחה סוף ההסכמות. וראה בסעיף שב.

³⁸ בדרך עץ החיים חלק ב עמ' 457 מתוך מכתב מקורי שביד משפחת הרב כ"ץ המנוח. על אחריות מנהיג לקבל החלטות קשות ובלבד שצאן מרעיתו לא יפגע ראה חתם סופר על התורה בראשית, מהדורת הרב יוסף נפתלי שטרן בראשית ריש פרשת לך לך. וראה לא בחיל ולא בכח עמ' 179: "... ואמרנו כי מוסכם אצלנו שאם המטה הכללי לא ייענה לדרישותינו ולא ישנה דעתו, אין לפנינו דרך אחרת מלבד ההתפטרות... החזון איש שמע ברוב קשב את דברינו... בסיכום אמר לנו: אינני מסכים שתתפטרו מהצבא. אסור לכם להפקיר את החיילים. אם אתם תתפטרו מי ידאג להם ולכל צרכיהם?" וראה שם עמ' 174 הנחיה דומה של הבית ישראל.

³⁹ שיחות קודש ברוקלין התשמ"ה, שיחות קודש תשי"ח תשי"ט ("הנחה בלתי מוגה") עמ' רג רד.

⁴⁰ ראה הפדרליסט פרק כא מס' 63: "יש בעניני הציבור רגעים מיוחדים שבהם הבריות, שאיזה יצר לב חריג או יתרון פסול ממריצים אותם, או שסילופיהם הערמומיים של בעלי עניין הוליקום שולל... מה מבורכת תהיה ההתערבות מצד איזה גוף שקול ומכובד של אזרחים, במגמה לבלום את הריצה הנלוזה ולהשהות את המחלומה שאומרים הבריות להנחית על עצמם".

⁴¹ ראה סעיף שיב.